

INHOUD

EEN VRIJE NATIE

[EEN BIJZONDER LAND](#)

[TWEEMAAL TEGEN TIRANNIE](#)

[BRONNEN](#)

LIJF, GOED EN BLOED 1568-1598

[ZEVENTIEN NEDERLANDSE GEWESTEN](#)

[TWEESPALT IN EUROPA](#)

[EEN GROOT HEERSER IN EUROPA](#)

[FILIPS AAN DE MACHT 1555](#)

[FILIPS II EN DE INQUISITIE](#)

[PROTEST UIT DE NEDERLANDEN 1563-1566](#)

[DE UITBARSTING 1566](#)

[DE KOMST VAN ALVA 1567](#)

[HET WILHELMUS](#)

[LIJF, GOED EN BLOED](#)

[OORLOG 1568](#)

[KONINKLIJKE OPDRACHT 1573](#)

[VERLATING VAN FILIPS 1581](#)

[DE DOOD VAN DE PRINS 1584](#)

[GEBEDEN](#)

[FILIPS II IN OORLOG 1584-1598](#)

[NEDERLAND BAKEN VAN VRIJHEID](#)

BLOED, ZWEET EN TRANEN 1940-1945

[DE OORLOG VAN '40-'45](#)

[HITLERS ACHTERGROND](#)

[HITLERS WERELDBEELD 1925](#)

[DE NAZI'S AAN DE MACHT 1926-1938](#)

[OORLOG 1939](#)

[NEDERLAND IN OORLOG 1940](#)

[ENGELSE STANDVASTIGHEID 1940](#)

[BEZET NEDERLAND 1940](#)

[EEN MACHTIGE BONDGENOOT 1941](#)

[ENDLÖSUNG](#)

[HET EERSTE KEERPUNT 1942](#)

[JODENHELPERS](#)

[DE GROOTSTE BRON VAN VERZET](#)

[OPERATIE OVERLORD 1943-1944](#)

[D-DAY 1944](#)

[HET EINDE IN ZICHT](#)

[DE BEVRIJDING 1945](#)

VRIJ NEDERLAND

[DE BRON VAN VRIJHEID](#)

[ACHTERZIJDE VAN DE OMSLAG](#)

UITGEBREIDE LITERATUURVERWIJZINGEN EN TOELICHTING BIJ 'EEN VRIJE NATIE'

- ✓ Ingedeeld per paragraaf, met verwijzing naar de passage in het boek en vermelding van de pagina.
- ✓ De bronnen zijn niet overgenomen uit verwijzingen van derden, maar ingezien zoals vermeld.
- ✓ Indien de spelling van een citaat is gemoderniseerd of het citaat is vertaald dan wordt in de verwijzing als eerste de volledige originele tekst gegeven.
- ✓ De tekst tussen vierkante haken [ ] in de citaten komt niet voor in het origineel, maar is ter verduidelijking ingevoegd.
- ✓ Om de controleerbaarheid te vergroten worden vaak meerdere bronnen van hetzelfde citaat vermeld.
- ✓ Om dezelfde reden zijn verwijzingen naar teksten op internet bijgevoegd. Dat neemt niet weg dat gedrukte bronnen de voorkeur hebben.
- ✓ Soms is er een klein verschil in spelling in de verschillende bronnen; in dat geval is de spelling uit de eerstgenoemde bron overgenomen.
- ✓ Als het gaat om hetzelfde citaat, maar er een groot verschil in spelling is of als de taal anders is, dan wordt de vermelding voorafgegaan door 'Ook:'.
- ✓ 'Zie ook:' betekent dat in deze bron ongeveer dezelfde informatie is te vinden.
- ✓ Resoluties van de Staten-Generaal zijn ook te vinden op: www.historici.nl/retroboeken/statengeneraal/. De betreffende verwijzingen zijn gemarkeerd met een asterisk (*).
- ✓ Kritische opmerkingen of aanvullingen zijn welkom bij info@eenvrijenatie.nl of via het contactformulier op www.eenvrijenatie.nl.

EEN BIJZONDER LAND

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

7 *In de korte spanne tijds tussen 1600 en 1670 ...*

Uit een lezing van professor Huizinga in Keulen, uit het Duits vertaald door dr. H.B. Wiardi Beckman. H.B. Wiardi Beckman, 'Geschiedenis als opdracht' in: Wiardi Beckman (Amsterdam 1946) 29-55, aldaar 33.

Ook: H.B. Wiardi Beckman, 'Geschiedenis als opdracht' in: W.R.M. Noordhoff, H.B. Wiardi Beckman, F. Kleijn, Dat, wat blijft (Haarlem 1941) 34-64, aldaar 39.

Zijn voordracht had Huizinga in januari 1932 in Keulen gehouden. De Duitse uitgave van 1933 gaf zijn woorden als volgt weer:

In die kurze Spanne Zeit zwischen 1600 und 1670 sind fast alle großen Figuren und großen Taten zusammengedrängt: die Staatsmänner Oldenbarnevelt und de Witt, die Admiräle de Ruyter und Tromp, die Maler, die Dichter, die Gelehrten, die Begründung des Welthandels und der Kolonialmacht. Bei keinem anderen Volke hat die Kultur so ausgesprochen gleich nach seinem Aufstieg kulminiert.

J. Huizinga, Holländische Kultur des siebzehnten Jahrhunderts. Ihre sozialen Grundlagen und nationale Eigenart (Jena 1933) 4-5.

In 1941 verwerkte Huizinga zijn lezing in een Nederlandse uitgave: Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets (zesde druk; Amsterdam 1998) 14.

8 Deze strijd tegen Spanje was 'Neêrlands vrijheidsoorlog'

De Tachtigjarige Oorlog is vaak gezien als onze nationale vrijheidsstrijd of vrijheidsoorlog. Zie bijvoorbeeld de titels van deze werken:

A. Beeloo, Noord-Holland en de Noord-Hollanders in den vrijheidsoorlog tegen Spanje (Haarlem 1852);

R.C. Bakhuizen van den Brink, Studien en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren I, Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog (Amsterdam 1863);

M.L. van Deventer, Het jaar 1566. Eene historische proeve uit den Nederlandschen vrijheidsoorlog (Den Haag 1856);

W. J. Hofdijk, De heilige strijd. Neêrlands vrijheidsoorlog aan Neêrlands volk verhaald (Tiel 1872);

H. Vos, Willem de Zwijger en de Nederlandsche vrijheidsstrijd (Antwerpen 1933).

Tijdens de Duitse bezetting inspireerde Herman Wiardi Beckman Nederlanders met het voorbeeld van de 'Nederlandse vrijheidsstrijd' van 1568-1648.

Wiardi Beckman, 'Geschiedenis als opdracht' (1941) 37.

Wiardi Beckman, 'Geschiedenis als opdracht' (1946) 31.

Op het momment uit 1868 dat de slag bij Heiligerlee van 1568 herdenkt staat deze tekst:

De eerste zege in de tachtigjarige worsteling voor de vrijheid der Nederlanden.

Tegenwoordig spreekt men vaak over de 'Nederlandse opstand', een term die wijst op een opstand tegen rechtmatig gezag. Dit is een partijdige weergave ten gunste van de Spaanse versie van onze geschiedenis. Onze voorouders waren er daarentegen van overtuigd dat de Spanjaarden hun gezag dermate misbruikten, dat hun gezag onrechtmatig werd en zij daarmee het Nederlandse verzet een basis van rechtmatigheid gaven.

ZEVENTIEN NEDERLANDSE GEWESTEN

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

14 *het is het Bourgondische vorstenhuis tenslotte gelukt ...*

Over delen van het Nederlandse grondgebied hebben, na het uiteenvallen van het Romeinse Rijk, verschillende vorsten geheerst die aan wetten gebonden waren. De onafhankelijkheid van de edelen

en steden is respectievelijk door krijgsdienst en het gelijkmoedig inwilligen van belastingen gaandeweg toegenomen. Maar het is het Bourgondische vorstenhuis tenslotte gelukt, door zijn huwelijken door te drukken, die van anderen te beletten, niet zonder zich schuldig te maken aan boosaardigheid en dwang, ook ten dele door erfenis en aankoop, de voortreffelijkste delen van dit gebied in te lijven en aan één gezag te onderwerpen.

P.C. Hooft, Nederlandse historiën. Een keuze uit het grote verhaal van de Nederlandse opstand. Frank van Gestel, Eddy Grooten en Jan de Jongste ed. (Amsterdam 2007) 37.

In de originele spelling:

Het gewest van Nederlandt hebben, naa 'et sloopen des Roomschen Rijx, verscheide wetplichtighe Vorsten by stukken beheert. De vrydoom der Eedelen en Steeden is door ridderlyke diensten, en rustigh inwillighen van schattinghen, allengskens aangewonnen. Maar, met zyne huwelyken door te dryven, die van anderen te steuren, niet zonder toedoen van snoodtheit en geweldt, ook ten deele by erfpenis en aankoop, is 't den huyze van Borgonje gelukt, zich entlyk de trefflykste leeden des zelven landschaps in te lyven, ende eenen hoofde t'onderwerpen.

Pieter Corneliszoon Hooft, 'Nederlandsche historien' (1703) in: Idem, Alle de gedrukte werken 1611-1738 IV (Amsterdam 1972) 1.

TWEESPALT IN EUROPA

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

16 *Ik geloof niet in het getuigenis van de paus of van concilies ...*

Antwoord van Luther op het verzoek om wat hij geschreven had te herroepen (rijksdag van Worms, 18 april 1521; zowel in het Latijn als in het Duits uitgesproken):

Nisi convictus fuero testimoniis scripturarum aut ratione evidenti (nam neque papae neque conciliis solis credo, cum constet eos errasse saepius et sibi ipsis contradixisse) victus sum scripturis a me adductis et capta conscientia in verbis dei, revocare neque possum, neque volo quicquam, cum contra conscientiam agere neque tutum neque integrum sit. Gott helf mir! Amen!

Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V II. Adolf Wrede ed. Deutsche Reichstagsakten, Jüngere Reihe 2 (Gotha 1896) 555.

Es sei denn, daß ich mit Zeugnissen der Heiligen Schrift oder mit öffentlichen, klaren und hellen Gründen und Ursachen überwunden und überwiesen werde – denn ich glaube weder dem Papst noch den Konzilien alleine nicht, weil es am Tage und offenbar ist, daß sie oft geirrt haben und sich selbst widerwärtig gewesen sind – und mein Gewissen in Gottes Wort gefangen sei, so kann und will ich nichts widerrufen, weil weder sicher noch geraten ist, etwas wider das Gewissen zu tun. Gott helf mir! Amen.

Renaissance, Glaubenskämpfe, Absolutismus. Fritz Dickmann ed. Geschichte in Quellen III (München 1966) 125.

Ook: Ronald H. Bainton, Here I stand. A life of Martin Luther (New York en Nashville 1950) 185.

17 *Ik zal mijn koninkrijken, landsheerlijkheden, ...*

Op de rijksdag van Worms werd op 19 april 1521 een verklaring van de keizer voorgelezen in reactie op de woorden van Luther. Deze verklaring was oorspronkelijk in het Frans opgesteld:

Vous savez que je suis descendu des empereurs très-crestiens de la noble nation Germanique, des roys catholiques d'Espagne, des archevucz d'Austrie, des ducz de Borgoingne, lesquelz tous ont esté jusques à la mort filz fidèles de l'église Romaine, ayant tousiours esté deffenseurs de la foy catholique ... A ceste cause je suis délibéré d'entretenir tout ce que mesdits prédécesseurs et moy avons entretenu jusques au présent ... parquoy suis déterminé toutellement y employer mes royaulmes et segnouries, mes amis, mon corps, mon sang, ma vie et mon âme. Car ce seroit grant honte à moy et à vous, que estes la noble et renommée nation de Germanie, qui sommes par privilége et préhémence singullié institués deffenseurs et protecteurs de la foy catholique, que en nostre temps non seulement hérésie, mès suspicion de hérésie ou diminution de la religion crestienne par nostre négligence demeure après

nous ès couraiges des hommes à nostre pepetuel deshonneur et de noz successeurs. Et ouyt la responce pertinace que Luthere donna hier en la présence de nous tous, je vous déclaire que me repens d'avoir tant dylayé à procéder contre ledit Luthere et sa faulse doctrine, ... suis délibéré me conduyre et procéder à l'encontre de luy comme contre notoire érétique.

Deutsche Reichstagsakten II, 595.

De persoonlijke religiositeit van Karel V bleek uit zijn laatste testament, dat in bijzijn van getuigen, onder wie prins Willem van Oranje, op 6 juni 1554 in Brussel werd opgemaakt. Het testament stelde dat er in het eerste jaar na zijn dood dertigduizend missen voor zijn ziel gehouden moesten worden:

O trosi, ordenamos y mandamos que dentro del año de nuestro fallecimiento, y lo mas breve y antes, que dentro del dicho año sean celebradas en diversos Monasterios y Religiones reformadas, y si a mis testamentarios pareciere, tambien en algunas Iglesias parrochiales treynta mil Missas, que la mayor parte dellas sean de la Passion, y las otras se digan de la Virgen nuestra Señora, y de la Cruz, y de Requiem.

Prudencio de Sandoval, Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V. II (Pamplona 1614) 859.

Prudencio de Sandoval, Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V. III (Madrid 1956) 534-535.

EEN GROOT HEERSER IN EUROPA

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

- 17 De keuze van Karel V om de kerk te beschermen ... geijverd voor de eenheid van de kerk.

Zie de verklaring van de keizer van 19 april 1521 hierboven.

- 18 De kerkelijke rechtbank die zich toelegde ...

De inquisitie was als instelling al eeuwenlang werkzaam in de Nederlanden toen de leringen van Maarten Luther vanaf 1518 begonnen door te dringen.

Vijf banden met gezamenlijk meer dan tweeënehalfduizend pagina's heeft professor Fredericq uit Gent gewijd aan stukken inzake de inquisitie in de Nederlanden van 1025 tot 1528. Deze golden voor de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, waar de bisschoppen, de paus en de keizer actief waren om allerlei vormen van ketterij uit te bannen. In de begin van deze periode waren de bisschoppen bij uitstek verantwoordelijk voor het bestrijden van ketterij. Langzamerhand begon de pauselijke inquisitie de bisschoppen versterken. De kettermeesters die de paus hiertoe had aangesteld noemde hij apostolische onderzoekers inzake het geloof, 'apostolici inquisitores fidei'.

Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden. Paul Fredericq ed. (5 delen; Gent en 's-Gravenhage 1889-1903).

- 18 Op 11 juli 1523 stierven Hendrik Voes en Johannes van Essen ...

De eerste martelaren van de leer van Luther waren Brabanders:

Te Antwerpen, in Brabant, was een Augustijner klooster, waar de monniken uit de geschriften en boeken van Luther de kennis der waarheid hadden verkregen, en die aan het volk onderwezen. Om die reden werden zij gevangen genomen en naar Vilvorde [Vilvoorde, iets ten noorden van Brussel] gebracht, waar de Leuvensche hoogleeraars zich benaastigden en beijverden, om deze monniken van de belijdenis des Evangelies af te trekken, ja, dreigden zelfs hen te doden en te verbranden, wanneer zij de waarheid niet verloochenden en herriepen, die zij eens beleden en geopenbaard hadden. ... [98] Toen zij tot op het hemd ontkleed waren, moesten zij geruimen tijd aldus blijven staan, totdat zij, terwijl men hen bond, van zelve naar de paal grepen, waaraan zij verbrand moesten worden. Langzaam ontbrandde het vuur; en al zagen zij de rook opstijgen, die de vlam spoedig volgen moest, zo werden zij nochtans niet kleinmoedig, maar waren, gelijk men uit hun gelaat en oogen kon bemerken, hoe langer zoo meer getroost, standvastig en moedig. Eene zonderlinge blijdschap bespeurde men aan hen, zoodat velen meenden, dat zij lachten. Onder andere beleden zij de artikelen des christelijken geloofs, en zongen het Te Deum Laudamus, de een het eene vers, de ander het

volgende. Toen een hunner zag, dat men het vuur onder zijn voeten aanstak, zeide hij, dat hij dacht, dat men er rozen onder strooide. In de vlammen riepen zij herhaalde malen Jezus aan, maar werden eindelijk door den gloed van het vuur verstikt, en offerden den Heere hunne ziel op. Dit geschiedde op de 1sten Juli in het jaar 1523; zij waren de eersten, die om de gevoelens van Luther werden gedood.

Tot zover de Historie der martelaren van Adriaen van Haemstede. De namen van de twee Augustijner monniken waren Hendrik Voes en Johannes van Essen. Na hun terechtstelling gingen velen van de monniken van hetzelfde klooster op de vlucht en werd het klooster verwoest. Dermate was de reactie van de kerk in samenwerking met de overheid op de ideeën van Luther.

Adrianus Haemstedius, Historie der martelaren die om de getuigenis der evangelische waarheid hun bloed gestort hebben vanaf Christus onze Zaligmaker tot het jaar 1655. J.H. Landwehr ed. (Amsterdam 1671; herdruk Utrecht 1980) 97-99.

18 Karel V vaardigde om de paar jaar nieuwe plakaten uit.

Meer dan honderd dichtbedrukte pagina's vullen de plakaten tegen de ketterij en lijsten van verboden boeken die door Karel V tijdens zijn bestuur in de Nederlanden zijn uitgevaardigd. Er werden plakaten gepubliceerd in 1521, 1526, 1531, 1535 (twee), 1540, 1543, 1544 (twee), 1546, 1549 (twee) en 1550 (drie). Tweeden druck van den eersten bouck der ordonnancien statuten, edicten ende placcaerten soo van wegghen der keyserlyke en koninghlyke maiesteyten, als heurlieder doorlughtigheste voorsaeten, graven ende graefneden van Vlaenderen (Gent 1639) 88-204.

18 Daarbij werd geen rekening gehouden met de bestaande rechten.

In de plakaten tegen de ketterij die Karel V uitvaardigde werden de privileges (rechten) van de landen ter zijde geschoven. Zo werd de inquisitie volgens het plakkaat van 29 april 1550 boven de bestaande rechterlijke macht geplaatst (wat de meeste privileges niet toestonden):

dat alle onse iusticieren, officieren, ende rechteren ... ter requisitie ende versoucke vanden inquisiteurs van tgheloove ... hemlieden doen ende gheven alle hulpe, faveur, bystand ende assistencie tot der executie ende volbrijngghen van hueren laste

Ibidem, 161.

Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série. 1506-1700 VI, Contenant les ordonnances du 9 janvier 1549 (1550, n. st.) au 25 octobre 1555. J. Lameere ed. Recueil des anciennes ordonnances de la Belgique (Brussel 1922) 58.

G. Brandt, Historie der reformatie, en andre kerkelyke geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden I, Naerder oversien, merkelyk vermeerderd, en vervolgt tot het jaer 1600 (Amsterdam 1671) 158.

Ook: Willem van Oranje, Apologie de Guillaume de Nassau. A. Lacroix ed. (Brussel/ Leipzig/Utrecht 1858) 278-279.

Om alle misverstanden te voorkomen vermeldden de plakaten dat privileges geen bescherming boden tegen de inquisitie:

niet teghenstaende oppositie oft appellatie ghedaen oft te doene: noch oock eenighe privilegien, ordonnancien, statuten, ghewoonten, oft usantien ter contrarien, de welke wy [Karel V] niet en willen noch verstaen, als desen aengaende, plaetse behooren te hebben. Maer hebben tot den zelven uut onse zekere wetentheyt, auctoriteyt, ende volle macht ghederogueert ende derogueren by desen. Aldus het plakkaat van 22 september 1540, bijna letterlijk herhaald in het plakkaat van 29 april 1550 (derogueren of derogeren betekent buiten werking stellen, opheffen).

Tweeden druck, 128, 169-170.

Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série. 1506-1700 IV, Contenant les ordonnances du 9 janvier 1536 (1537, n. st.) au 24 décembre 1543. J. Lameere en H. Simont ed. Recueil des anciennes ordonnances de la Belgique (Brussel 1907) 228-229 en Recueil des ordonnances VI, 63.

Brandt, Historie der reformatie I, 142, 158.

Ook: Oranje, Apologie de Guillaume de Nassau, 273.

18 Het aantal protestanten in de Nederlanden nam juist toe.

De gezanten van de Staten-Generaal deden tijdens het vredesoverleg in mei 1579 een uitspraak over het beleid van koning Filips II, die ook kon gelden voor het beleid van zijn vader. Volgens hen had het geweld dat de koning gebruikte op het terrein van godsdienst juist contraproductief gewerkt. Pieter Christiaensz. Bor, Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en burgerlyke oneenigheden II (Amsterdam 1680) 55 (dertiende boek, fol. 106).

FILIPS AAN DE MACHT 1555

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

19 Op 25 oktober 1555 ... sprak Karel V over het belang van het handhaven van de katholieke godsdienst ... en riep zowel de Staten als zijn opvolger op om zich hiervoor te blijven inzetten.

Bij de overdracht van het bewind vroeg Karel V aan de Staten van de landen om de godsdienst te handhaven. In een nabeschouwing van zijn regeringsperiode benadrukte hij dat de bescherming van de godsdienst altijd zijn doel was geweest. Vervolgens vroeg hij aan zijn zoon om zich onverwrikbaar te hechten aan de katholieke godsdienst. In zijn antwoord bevestigde Filips dat hij zijn plicht aan de godsdienst zou vervullen.

J.P. Arend, Algemeene geschiedenis des vaderlands, van de voegste tijden tot op heden. Tweede deel. Van het jaar 900 tot 1581 na Christus IV (Amsterdam 1849) 41-43.

19 De dag daarop verscheen Filips voor de Staten om zijn eed aan elk gewest opnieuw te bevestigen.

Ibidem, 44.

20 *Op dit evangelie van God zweer en beloof ik ...*

Op 10 januari 1550 legde Jan van Ligne, graaf van Arenberg, namens de koning de eed af aan stad en ommelanden van Groningen. Deze luidde:

Wy [...] Beloven en sweeren op dese Godes Evangelium dat sijne Princelijke Doorlugtigheid [= Filips] 't sijner aenkomste en successie tot der Heerlijkheit van deselve Stadt en Ommelanden van Groningen, als Hertog van Brabant, Graef van Hollandt, Ec. de H. Kerke sal voorstaen, Weduwen en Weesen beschermen, Borgemeesteren en Raed, gemeene Borgeren en Ingesetenen der Stadt Groningen, voort Abten, Prelaten, Hooflingen, Eygen-erfden ende gemeene Ingesetenen der Ommelanden met alle haer toebehooren, sal laten blijven en onderhouden in alle hare Gerechtigheden, Heerlijkheden, Stadt-rechten, Land-rechten, Dijk-rechten, Zijl-rechten, en in alle hare andere Possessien, Privilegien, Costumen en Gewoonten, elk in 't syne. Soo sy van oldes deugdelijk hebben gebruikt, en noch gebruyken, so wel van de Anse, als andere Vryheden. En voorts soo voor te staen, te beschutten en beschermen, Ec. En alles doen en onderhouden, na inhold der Brieven van Confirmatie van der dato 1536. den 15. Junii, onder 't Zegul van keyserlijke Majesteit, Ec. Soo moet ons God helpen en alle Heiligen.

Pieter Christiaensz. Bor, Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en burgerlyke oneenigheden I (Amsterdam 1679) Byvoegsel van authentieke stukken, 3.

20 Het mocht Filips duidelijk zijn dat de Nederlanders een groot belang hechtten aan hun bestaande rechten.

Het meest bekend waren de rechten of privileges van Brabant. De meeste Nederlandse gewesten hadden volgens een akkoord met keizer Maximiliaan in 1488 rechten, die vergelijkbaar waren met die van Brabant. De belangrijkste rechten van Brabant waren:

De eerste is: dat de Land-Furst den Geestelijken Staet niet meerder verhogen en mach, dan van ouds gebruykelijk, en van den Fursten geset is geweest, ten zy dan sake dattet door die andere twe Staten, namelijk: die van Adel en der Steden mede bewilligt werde.

2. Dat de Furst geen zijnder onderdanen, of vreemde inwoonder, burgerlijker of kriminalischer wijze

vervolgen en mach, dan alleen door ordentlijke en vrije opentlijke Iustitie en Landsgerichte, aldaer de misdader met hulpe der Advokaten sich verantwoorden en beschermen mach.

3. *Dat de Furst geen tribuit noch schattinge op zyn onderdanen leggen, noch iet nieus aenrechten en mach sonder bewillinge van den Staten des Lands.*

4. *Dat de Furst geen vreemd of uitlants officier in Braband en mach stellen, uitgenomen eenige kleine exceptien: namelijk int Hof mach hy onder de Raets-Heeren twe vreemde, doch van de selve spraek setten, desgelijx so mach een die niet uyt Braband geboortig is, doch mits dat hy een tijd lang een vrye Heerlijkheit beseten heeft int selve Hof, President werden.*

5. *Als de Furst de Staten t'samen beroept om iet, 't sy geld, hulpe of iet anders van haer te vorderen en begeren, die van Braband, noch ook d'andere Staten der Landen, en zyn niet gehouden buiten haer Land te reisen noch gene saken daer buiten zynde te besluiten.*

6. *So verre de Furst hare privilegien wil breken door geweld of andersins, So werden die van Braband na ordentlijke gedane protesten, van haren gedanen eed en huldinge ledich en vry, en mogen als vrye ledige en onverbondene na haer gevallen voornemen 't gund hem beste dunkt.*

Bor, Oorsprongk I, 19 (eerste boek, fol. 14).

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1555%2000%2000%20ned.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.

20 Filips overwoog serieus om in de Nederlanden het koningschap in te voeren.

Raadsheer d'Assonleville had op 1 januari 1556 aan Filips II geschreven dat de oprichting van een koninkrijk in de Nederlanden op termijn goed mogelijk zou zijn.

Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas II. L.P. Gachard ed. (Brussel/Gent/Leipzig 1851) 143-144, noot 3.

De koning refereerde jaren later waarschijnlijk aan die raadgeving in een brief aan de hertog van Alva, vanuit zijn paleis het Escorial, 4 juli 1570 (vertaling uit het Spaans):

Certaine personne zélée pour mon service et le bien et la tranquillité des Pays-Bas, m'a averti que le moment serait favorable pour les ériger en royaume... Ce même project fut conçu dans le temps que j'étais aux Pays-Bas, et il ne parut par alors à propos d'y donner suite, à cause des difficultés qu'il présentait. Mais les circonstances ne sont plus aujourd'hui les mêmes: les naturels sont soumis, et je crois certainement qu'ils n'oseraient contester son exécution.

Ibidem, 143.

Brief van de hertog van Alva aan de koning, Brussel, 27 augustus 1571 (vertaling uit het Spaans):

[als de verhoudingen met Duitsland en Frankrijk goed blijven] *il [Alva] prendrait volontiers l'engagement de faire le Roi souverain de ce pays avant l'hiver*

Ibidem, 194.

De brieven waarin over een Nederlands koninkrijk werd gesproken waren vertrouwelijk. Toch ging er al bij de komst van Alva naar de Nederlanden het gerucht dat Nederland tot een koninkrijk zou worden omgevormd. Karel van Utenhove, een hervormingsgezind Gents edelman die naar Duitsland gevlucht was, schreef op 20 juni 1567 over de komst van Alva en de voorgenomen komst van de Spaanse koning naar de Nederlanden. De informant van Utenhove in de Nederlanden meende dat de bedoeling daarvan was:

que l'on ayt résolu d'establir l'Inquisition et faire commander à nostre dict Pays les Espagnolz comme à Naples, Milan, et Sicile, et de fait le bruiet est en la bourse d'Anvers que l'on veult faire un Royaulme des pays-Bas en prennant couronne sous tiltre de Roy de Belgues et pense-on que personne ne s'y voudra opposer.

Uit een brief van Karel van Utenhove junior van 20 juni 1567, Friemersheim, Duitsland, nabij Düsseldorf, aan Pierre l'Oyseleur de Villiers, raadgever en predikant van prins Willem van Oranje, die zich op dat moment bij de prins op de Dillenburg bevond.

Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. Eerste serie III, 1567-1572. G. Groen van Prinsterer ed. (Leiden 1836) 103-104.

FILIPS II EN DE INQUISITIE

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

- 20 In de eerste maand van zijn regering hernieuwde Filips de instructies voor de inquisitie.

These instructions to the inquisitors [van Karel V] had been renewed and confirmed by Philip in the very first month of his reign (November 28, 1555).

John L. Motley, 'The rise of the Dutch republic. A history' (1856) in: Idem, The complete works I (New York 1900) 405 .

<http://www.gutenberg.org/cache/epub/4807/pg4807.html> geraadpleegd op 11 oktober 2010.

Deze voorschriften aan de inquisiteurs [van Karel V] had Filips dadelijk, in de eerste maand van zijne regeering (28 November 1555), bevestigd en hernieuwd.

John Lothrop Motley, De opkomst van de Nederlandsche republiek. Eerste gedeelte. Sedert den afstand van Karel V tot den dood van Willem de Zwijger I ('s-Gravenhage 1878) 192.

http://www.dbnl.org/tekst/motl001opk001_01/motl001opk001_01_0007.php (p. 192) geraadpleegd op 11 oktober 2010.

- 20 Binnen een jaar volgde de hernieuwing van de strenge plakkatens tegen de ketterij.

Op 20 augustus 1556 bevestigde en hernieuwde Filips de plakkatens van zijn vader tegen de ketterij, in het bijzonder het strenge plakkaat van 1550.

Brandt, Historie der reformatie I, 192.

- 20-21 In zijn ijver voor de katholieke godsdienst trad Filips in de voetstappen van zijn vader.

Op 26 augustus 1559 maakte koning Filips zijn wens bekend om

na te volgen de voetstappen van wijlen de Keiser, sijnen voorsz Heere en Vader tot onderhoudenisse en conservatie van onsen Heiligen Gelove en Catholijke Religie

Uit de hieronder geciteerde toespraak.

In zijn toespraak tot de vergadering van de Staten-Generaal in Gent op 26 augustus 1559 kondigde koning Filips zijn vertrek uit de Nederlanden aan. Hij benadrukte daarin het belang van het behoud van de katholieke godsdienst en legde daarmee een verband met de welvaart van het land:

En also diverse Republijken en omleggende Landen grotelich getravailleert worden, by diverse nieuwe en gereprobeerde secten de welke als komende van den Vyand, Vader van alle tweedrachtigheid en dissensie, houdende de voorsz Landen in groten trouble en divisien, met welchen God Almachtig seer vertoornt en vergramt word, begerende sijne voorsz Majesteit met allen sijnder macht sulk groot quaet uit alle sijne Lande te weren so 't devoir dat hy onsen Heere God schuldig is, en de obligatie die hy heeft tot dese voorsz Landen vereissende is, om deselve so vele God aengaet niet te verliesen, gemerkt dat hy van de selve hem rekeninge doen moet, en om te verhoeden de desolatie in welke de voorschreven Landen soudon mogen vallen, indien tegens de voorschreven secten niet versien en worde, ... begerende ook sijn voorsz Majest. ... na te volgen de voetstappen van wijlen de Keiser, sijnen voorsz Heere en Vader tot onderhoudenisse en conservatie van onsen Heiligen Gelove en Catholijke Religie, hebbende altijds in sijne memorie en gedenkenisse 't gene des sijne Keiserlijke Majest. by sijn testament, en 't gene des hy hem voor hielt in uwe jegenwoordigheidt op zijn lest vertrecken van dese Landen van herwaerts-over ... u recommanderende insgelijck so in 't generael als particulier u te willen emplojeren in alle 't gene des gy van node bevinden sult tot onderhoudenisse van onsen voorsz Heiligen Gelove en Religie, en extripatien [sic] van de voorsz secten en dwalingen, verhopende dat mitsdesen onsen Heere God (by sijnder gratie) des voorsz Landen helpen sal om de selve in voorspoet te conserveren en bewaren

Bor, Oorsprongk I, 21 (eerste boek, fol. 15).

Wij zagen dus dat Filips het testament van zijn vader Karel V in gedachten had (*hebbende altijds in*

sijne memorie en gedenkenisse 't gene des sijne Keiserlijke Majest. by sijn testament). In dat document had de keizer zijn zoon opgedragen om te ijveren voor de 'ware' godsdienst en om de inquisitie te beschermen en te steunen (Brussel, 6 juni 1554):

Item, porque devo a Dios nuestro Señor, y por el grande amor paternal que tengo al serenissimo Principe mi muy caro y amado hijo, desseando mas el aumento de sus virtudes, y salvacion de su alma, que del acrecentamiento de los bienes temporales, efetuosamente le encargo y mando, que come muy Catholico Principe, y temeroso de los mandamientos de Dios, tenga muy gran cuenta de las cosas de su honra y servicio, y sea obediente a los mandamientos de la Santa Madre Iglesia, especialmente le encargo e mando, que favorezca y haga favorecer al Santo Oficio de la Inquisicion contra la heretica pravedad y apostasia, por las muchas y grandes ofensas de nuestro Señor, que por ella se quitan e castigan

Sandoval, *Historia de la vida* II (1614) 863.

Sandoval, *Historia de la vida* III (1956) 537.

21 *Ik neem mij voor om kosten noch moeite te sparen ...*

Uit de samenvatting van een brief van de koning aan de inquisiteur Titelmanus (Pieter Titelman) (Escorial, 4 oktober 1565; samengevat en vertaald uit het Latijn):

son intention étant de n'épargner ni travaux ni dépenses, ni sa vie même, pour le soutien de la foi catholique.

Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas I. L.P. Gachard ed. (Brussel 1848) 369.

Brief van de koning aan de inquisiteurs Josse Tiletanus (Joes van Ravesteyn de Tileto) en Michel de Bay (Michiel Bay van Ath) (Escorial, 4 oktober 1565; samengevat en vertaald uit het Latijn):

il [de koning] a appris le zèle et le soin avec lesquels ils remplissent leur charge. Il en a été très-satisfait. Comme il ne désire rien plus vivement, que de remédier aux maux que souffre la religion, il les exhorte à ne se laisser détourner, par aucune considération, de l'accomplissement de leurs devoirs
Ibidem.

Van den aanvang zijner regeering af had Philips de staatskunde van Spanje aan de belangen der Kerk dienstbaar gemaakt; de herstelling van het katholicisme, zooals het op het Concilie van Trente vernieuwd was, was het doel waartoe hij Spanje's krachten uitputte

R. Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog. Historische opstellen. Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588-1598* ('s-Gravenhage 1941) 72-73.

www.dbnl.org/tekst/frui001tieno1_01/frui001tieno1_01_0009.php geraadpleegd op 11 oktober 2010.

Filips, die de titel 'meest katholieke koning' droeg, liet het niet bij woorden. Persoonlijk woonde hij diverse openbare terechtstellingen van ketters bij, hetgeen door hem als een 'waardevolle tijdsbesteding' werd gezien. Een openbare terechtstelling van ketters uit naam van de inquisitie werd in Spanje een 'auto-de-fé' (daad van geloof) genoemd. In totaal zou Filips vijf maal een auto-de-fé meemaken.

Geoffrey Parker, *Philip II* (Boston en Toronto 1978) 99-100.

Een voorbeeld uit 1559. In dat jaar keerde Filips uit de Nederlanden terug naar zijn vaderland. Daar aangekomen, was zijn eerste officiële daad het bijwonen van een auto-de-fé in zijn geboortestad Valladolid in Noord-Spanje. Een eerdere auto-de-fé in diezelfde plaats had geleid tot de dood van eenendertig mensen. Speciaal had men slachtoffers in bewaring gehouden die ter ere van de komst van de koning terechtgesteld zouden worden. Op 8 oktober 1559 vond de terechtstelling plaats op het grote plein van Valladolid. Achttien personen werden gevonnisd in het bijzijn van de koning, zijn zoon Don Carlos en andere hooggeplaatsen. Drie werden levend verbrand. Negen anderen, die hun fouten herroepen hadden, werden eerst geworgd voordat het vuur onder hen werd aangestoken. De overigen kregen een gevangenisstraf. Voorts werden de beenderen van een ketterse vrouw, Leonor de Vivero, opgegraven en openlijk verbrand. Zij was eerder in de gevangenis overleden en mocht van de inquisiteurs de straf van verbranding niet ontsnappen. Een deel van de ceremonie was de plechtige eed

om de inquisitie te steunen die Filips met opgeheven zwaard aflegde.

Robert Watson, The history of the reign of Philip II. king of Spain I (Londen 1777) 94-95.

Patrick Williams, Philip II (Basingstoke en New York 2001) 40-41.

De geestelijke macht van de kerk werd in alle provincies van Spanje gebruikt om de macht van de koning te versterken. De inquisitie speelde daarbij een belangrijke rol. Als Filips II in de Nederlanden concessies had gedaan aan de protestanten, had hij te vrezen voor zijn gezag in eigen land. Het was hem er alles aan te doen om onderdanigheid in geloofszaken af te dwingen in de Nederlanden.

Leopold von Ranke, Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten I (Stuttgart 1953) 361-362.

Vergelijk daarentegen de bewering, dat de koning van Spanje de godsdienst slechts gebruikt heeft als een dekmantel voor zijn politieke heerszucht, zoals in de Acte van Verlatinghe (*onder 't decxel vande Religie...*)

Plakkaat van Verlatinge. M.E.H.N. Mout ed. (Groningen 2006) 64.

Klein plakkaatboek van Nederland. Verzameling van ordonnantiën en plakaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1749). A.S. de Blécourt en N. Japikse ed. (Groningen en 's-Gravenhage 1919) 138.

Brandt, Historie der reformatie I, 676.

Dezelfde bewering kwam naar voren in een schrijven van de Staten van Holland en Zeeland aan de Staten-Generaal in 1573.

Bor, Oorsprong I, 460 (zesde boek, fol. 339).

21 *Het gaat om het behoud van ons oude ware geloof*

le bon zèle et très saincte affection de sadicte Majesté, à la conservation de nostre ancienne vraye foy, et religion catholicque, et à l'extirpation de toutes sectes et hérésies en cesdicts païs de par deçà [... hieruit volgt] bonne tranquillité, paix, union, et concorde

Uit de hieronder geciteerde brief van Filips, 325, 326.

Margaretha van Parma, namens de Spaanse koning landvoogdes van de Nederlanden, stuurde de provincies op 12 oktober 1565 een uittreksel van de brieven die Filips II vanuit het Bos van Segovia aan haar had gezonden:

Premièrement, quant aulx placcarts et ordonnances, tant vieilles que nouvelles, sur ledict faict de la religion, que ayant Sa Majesté entendu l'estat, auquel se retrouvent les affaires de la religion par deçà, il ne convient faire, quant ausdicts placcarts et ordonnances, aucun changement, ains que lesdicts placcarts de feu la Majesté Impériale et ceux de sadicte Majesté soyent exécutez. ... [324] Pour le second: Quant à ce qui touche les inquisiteurs de la foy, Sa Majesté encharge à Son Altesse, de tenir la main que lesdicts inquisiteurs soyent favorisez en ce qui touche l'exercice et administration de leur charge, estant ce que convient au bien et sustentation de la religion ... . Pour le troisieme: Sa Majesté ordonne à Son Altesse, que puis que le saint concile de Trente estoit jà publié, qu'il ne reste sinon que en ce qui touche l'exécution qui concerne aus évesques, Son Altesse leur face donner toute adresse et assistance possible, à fin qu'elle s'effectue comme il convient. ... [325] [hier volgt een letterlijk aangehaalde brief van Filips:] Très-chiers et bien aimez, combien que dès le commencement du régime du Roy, mon seigneur, des païs de par deçà, tant par le renouvellement et publication des placcarts et ordonnances de feu de très-haute mémoire l'empereur Charles mon seigneur, (que Dieu ait en sa gloire) sur le faict de la religion, ratifiez et confirmez par Sa Majesté Royale, que de ce que depuis vous en a esté escrit par icelle, mesmes à son dernier partement de ce cesdicts païs, pour ses royaumes d'Espagne, vous avez tousjours peu cognoistre le bon zèle et très saincte affection de sadicte Majesté, à la conservation de nostre ancienne vraye foy, et religion catholicque, et à l'extirpation de toutes sectes et hérésies en cesdicts païs de par deçà: ce néantmoins, comme il a pleu à sadicte Majesté, [326] pour certaines occasions, nous refraischir sa très saincte intention par ses lettres dernières, nous vous avons, par expresse charge d'icelle, bien voulu représenter, ce qu'elle nous en a escrit, qui est en effect: Que ne désirant Sa Majesté riens plus, que la conservation de ladicte

religion, et de ses bons subjects de par deçà, en bonne tranquillité, paix, union, et concorde, et les préserver des inconvéniens que l'on a veu advenir en plusieurs endroits de la chrestienté, pour le changement de ladicte religion: sadicte Majesté veut et entend, que lesdicts placcarts et ordonnances de feu Sa Majesté Impériale et les siens, se gardent et observent entièrement, comme aussi est l'intention de sadicte Majesté, de faire bien et estroictement observer ce qui est statué par le saint concile de Trente, et les synodes provinciaux mesmes quant à la réformation du clergé, sans en rien contrevénir, à fin que se punissans les hérésies, les moeurs soyent aussi corrigées, aussi que l'on donne toute faveur et assistance aux inquisiteurs de la foy, en l'exercice de leurs offices, et que l'inquisition se face par lesdicts inquisiteurs, comme elle s'est faite jusques à maintenant, et comme leur appartient par droicts divins et humains, ce que Sa Majesté aussi expressément commande par sesdictes lettres. Jacob van Wesenbeeck, Mémoires de Jacques de Wesenbeke. C. Rahlenbeck ed. (Brussel en 's-Gravenhage 1859) 323-326.

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/brieven/Pages/15651218fra.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.

De overheidsmaatregelen tegen het protestantisme hielden niet alleen een verbod in van alle protestantse samenkomsten, maar zelfs een verplichting tot het bijwonen van de katholieke mis. Zo blijkt uit een missive (officieel schrijven) van landvoogdes Margaretha van Parma van 29 maart 1563: *Missive van de Hertoginne van Parma aenden Raedt van Hollandt, daer by henluyden belast wordt die twee voornoemde Placcaten te doen publiceren, met seecker nieuw Placcaet, in allen Steden ende Dorpen van Hollandt. Van gelijcken over al te doen beveelen, ende publiceren dat een yegelijck gehouden sal wesen Misse te hooren op Sonnendagen ende ander solemnele Heylighe dagen, nae der Ordonnatie van der Heyliger Kercke. Ende soo verrre yemant bevonden worde binnen een Maendt de Kercke niet ghefrequent te hebben, sal arbitralick gecorrigeert, ende absenteert hy obstinatelick, vier maenden gebannen worden.*

Repertorium van de placcaten, octroyen ende ordonnantien, staende geregistreert inde memoriael-boecken vanden hove van Hollandt, berustende inde griffie van den selven hove. Beginnende anno 1513. ende eyndende anno 1642. ('s-Gravenhage 1643) 116.

Krachtens een plakkaat van dezelfde datum werd verplicht gesteld dat vroedvrouwen de ouders moesten aangeven als kinderen niet rooms gedoopt werden. Het was in die tijd namelijk de gewoonte om kinderen direct na de geboorte te dopen; niet in de rooms-katholieke kerk laten dopen wees natuurlijk op ketterij. Het plakkaat loofde ook een beloning uit voor het aangeven van conventikelen (protestantse samenkomsten) bij de rechter. Hier volgt een deel van de tekst van het plakkaat van 29 maart 1563:

Placcaet dat niemant in eenige plaetse sal geadmitteert worden te wonen, sonder te brenghen certificatie van zijne woonstede dat hy Catholijck is, ende zijne Kinderen ghedoopt zijn, dat alle Vroevrouwen eedt moeten doen van alle Kinderen te laten doopen, dat alle Vrouwen die buyten trecken omme inde Crame te leggen, sullen int wederomme comen certificatie brenghen dattet Kind ghedoopt is, dat alle Pastooren pertinent Register sullen houden, van alle Kinderen die by haer gedoopt worden, ende 'tselve alle Iaers den Wet houders overleveren, ... datmen zijne Kinderen ter Schole ende ter Kercke sal laten gaen, dat die eenige Huysen can aenbrengen daer conventiculen ghehouden zijn, ende d'Officier dat sulcx bevindt, sal genieten xx. [twintig] gulden van elck huys.

Ibidem, 116-117.

Ook: Brandt, Historie der reformatie I, 256-257.

21 *Er is daar grote wanorde en verdeeldheid ontstaan ...*

Op 26 augustus 1559 had Filips het voorbeeld gegeven van buurlanden waar grote problemen waren door de groei van het protestantisme. Daarbij zal hij in ieder geval bedoeld hebben op de Duitse landen: *En also diverse Republijken en omleggende Landen grotelix getravailleert worden, by diverse nieuwe en gereprobeerde secten de welke als komende van den Vyand, Vader van alle tweedrachtigheid en dissensie, houdende de voorsz Landen in groten trouble en divisien, ... tot onderhoudenisse van onsen voorsz Heiligen Gelove en Religie, en extripatien [sic] van de voorsz secten en dwalingen, verhopende*

dat mitsdesen onsen Heere God (by sijnder gratie) des voorsz Landen helpen sal om de selve in voorspoet te conserveren en bewaren
Bor, Oorsprongk I, 21 (eerste boek, fol. 15).

22 *Laat je niet afleiden, door geen enkele overweging.*

Brief van de koning aan de inquisiteurs Josse Tiletanus en Michel de Bay (Escorial, 4 oktober 1565; samengevat en vertaald uit het Latijn):
il [de koning] a appris le zèle et le soin avec lesquels ils remplissent leur charge. Il en a été très-satisfait. Comme il ne désire rien plus vivement, que de remédier aux maux que souffre la religion, il les exhorte à ne se laisser détourner, par aucune considération, de l'accomplissement de leurs devoirs
Correspondance de Philippe II I, 369.

Brief van de koning aan de inquisiteur Titelmanus (Escorial, 4 oktober 1565; samengevat en vertaald uit het Latijn):
son intention étant de n'épargner ni travaux ni dépenses, ni sa vie même, pour le soutien de la foi catholique.
Ibidem.

Een jaar na zijn vertrek naar Spanje drong de koning bij de Raad van Vlaanderen, het hoogste gerechtshof van dat gewest, aan op strenge handhaving van de plakaten tegen de ketterij (Toledo, 31 oktober 1560):
vous ordonnant de procéder et faire procéder contre les transgresseurs [de ketters] suyvant noz lettres de placcart et sans aulcune connivence, et, ce faisant, Dieu en sera servy et nous en aurons singulier contentement.

Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série. 1506-1700 VIII, Règne de Philippe II. II. Contenant les ordonnances du 7 sept. 1559 au 31 décembre 1562. Terlinden en J. Bolsée ed. Recueil des anciennes ordonnances de la Belgique (Brussel 1978) 120.

In een brief aan drie Nederlandse gewesten had de koning van Spanje in hetzelfde jaar 1560 de gerechtshoven en rechters aldaar opgedragen om assistentie te verlenen aan nieuwe inquisiteurs (namens de koning, Brussel, 11 december 1560). Deze inquisiteurs waren door het pauselijk gezag in de Nederlanden aangesteld. Het ging om de gewesten Vlaanderen, Doornik met het Doornikse en Rijsel met Dowaaï en Orchies. De vijf nieuwe inquisiteurs waren Franciscus Sonnius, Marten Rithovius, Peter Curtius, Joes van Ravesteyn de Tileto en Michiel Bay van Ath. Van de vroegere inquisiteurs was nog alleen Pieter Titelman actief.
Ibidem, 132-135.

22 *De wereldlijke rechters behoren de inquisiteurs de hulp te bieden ...*

Uit een brief van koning Filips aan de hertogin van Parma, de landvoogdes (bos van Segovia, 20 oktober, 1565):
Ce qui s'est dit, aux Pays-Bas, touchant l'inquisition, lui [de koning] a extrêmement déplu: cette institution, qui a existé sous ses prédécesseurs, est plus nécessaire que jamais; il ne saurait souffrir qu'on la décrédite. ... Il veut enfin qu'elle écrive aux juges séculiers, afin, non-seulement qu'ils ne mettent pas obstacle aux procédures des inquisiteurs, mais encore qu'ils leur prêtent l'aide dont ils auront besoin.
Correspondance de Philippe II I, 373.

PROTEST UIT DE NEDERLANDEN 1563-1566

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

22 Ook katholieken hadden een weerzin tegen de wrede vervolging van de protestanten.

Het aantal aanhangers van de hervorming in de Nederlanden was tijdens de eerste jaren van de

regering van Filips II een kleine minderheid ten opzichte van de katholieke meerderheid. Doch ook de meeste katholieken haatten de wrede inquisitie en de daarmee verbonden plakkaten. Bor, Oorsprongk I, 18 (eerste boek, fol. 13).

22 Brief van leden van de Raad van State ... van 11 maart 1563.

De prins van Oranje en de graven van Egmont en Hoorne aan Filips II (Brussel, 11 maart 1563): *Pour tant, Sire, vous supplions en toute humilité [...] [37] qu'il vous plaise considérer combien il importe à vostre service remédier ung si général mescontentement. Davantaige, désirons bien que Vostre Majesté s'assure que, tant que le cardinal aura le maniemment des affaires de par deçà, jamais voz affaires n'auront icy le succès que Vostre Majesté et nous désirons, pour estre si odieux à tant de gens.*

Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange II. L.P. Gachard ed. (Brussel/Gent/Leipzig 1850) 36, 37.

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/6743 geraadpleegd op 12 april 2010.

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/brieven/Pages/15630311fra.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.

Al eerder, in 1561, twee jaar na het vertrek van de koning uit de Nederlanden, hadden de prins van Oranje en de graaf van Egmont de koning een brief gestuurd met een klacht over het slechte functioneren van de Raad van State. Als leden van de Raad van State vonden zij dat zij niet serieus werden genomen omdat de belangrijke zaken buiten hen om werden gedaan:

les affaires d'importance se traictoient à part sans nous et le plus souvent par ung ou deux, ... avons jà plusieurs fois esté d'avis d'en advertir Vre. Maté. et la supplier très humblement d'estre déchargés dudict Conseil d'Estat

Hier volgt een uitgebreider citaat uit de brief van van 23 juli 1561:

puis qu'il y avoit ung Conseil des Finances où nous n'estions appellé, que sous ombre de traicter choses de finances se traicteroient tous les aultres affaires d'importance ... Or, Sire, il y aura tantost deux ans que Vre. (Maté.) se parti de ces pais, et depuis avons continuëment esté près Son Alte., si avant que n'avons esté empêchés en nous gouvernemens pour le service de Vre. Maté. ou absens en aulcung noz affaires que at esté si peu que nous at esté possible, et avons esté appellés audict Conseil d'Estat le plus souvent pour choses de nulle ou certes de bien petite importance où nous sçavions fort bien que les affaires d'importance se traictoient à part sans nous et le plus souvent par ung ou deux, et combien, Sire, que pour ceste cause avons jà plusieurs fois esté d'avis d'en advertir Vre. Maté. et la supplier très humblement d'estre déchargés dudict Conseil d'Estat, attendu que tout le monde se mocque de nous qui avons le nom sans effect, veu que tous affaires ce traictent par ung ou deux, chose que touche trop avant à nostre honneur et réputation, comme si Vre. Maté., pour nous donner quelque contentement par estat titulaire, nous eusse faict de son Conseil, mais qu'el n'auroit la fiance de nous confier ou commestre ses affaires d'importance, et povans bien assurer Vre. Maté. que tels et semblables propos se sont passés et passent journèlement

Correspondentie van Willem den Eerste, prins van Oranje I 1551-1561. N. Japikse ed. ('s-Gravenhage 1934) 312-313.

Prins Willem van Oranje 1533-1933 (Haarlem 1933) 287; facsimile van de brief tegenover pagina 288.

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/10906 geraadpleegd op 12 april 2010.

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/brieven/Pages/1561%2007%2023%20fra.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010

23 Filips kreeg echter steun ... van de algemene kerkvergadering in Trente.

Filips deed een beroep op de uitspraken van dat concilie in een brief, die Margaretha van Parma op 12 oktober 1565 citeerde in haar bericht aan de Nederlandse gewesten:

de faire bien et estroitement observer ce qui est statué par le saint concile de Trente
Wesenbeck, Mémoires, 326.

23 Dit concilie had de leer van de hervorming ... afgesloten met de vervloeking van alle protestanten.

De katholieke kerk had op aandrang van keizer Karel V in het Noorditaliaanse Trente een algemene kerkvergadering bijeengeroepen om een antwoord te formuleren op de hervorming. Karel V zou tijdens zijn regering de uitkomst van het concilie niet meemaken, omdat het concilie achttien jaar duurde. Het antwoord op de leer van de hervorming was een afwijzing in honderdzesentwintig stellingen. Elke stelling begon en eindigde met: 'Als iemand ... dan zij hij vervloekt.'

Si quis ... anathema sit.

Zie onder andere de stellingen (canones) in:

Concilii Tridentini actorum V, Complectens acta ad praeparandum concilium, et sessiones anni 1562 a prima (xvii) ad sextam (xxii). Stephanus Eheses ed. Concilium Tridentinum. Diariorum, actorum, epistularum, tractatum, nova collectio, tomus 8 (Friburgi Brisgoviae 1919) 699-700, 961-962.

Concilii Tridentini actorum VI, Complectens acta post sessionem sextam (XXII) usque ad finem concilii (17. sept. 1562- 4. dec. 1563). Stephanus Eheses ed. Concilium Tridentinum. Diariorum, actorum, epistularum, tractatum, nova collectio, tomus 9 (Friburgi Brisgoviae 1924) 621-622, 760-761

Op 4 december 1563 werd het concilie officieel afgesloten. De Franse kardinaal Charles de Lorraine ging de vergadering voor in diverse acclamaties en sloot af met de vervloeking:

Vervloekt zijn alle ketters.

Alle aanwezigen, meer dan tweehonderddertig kardinalen, aartsbisschoppen, bisschoppen, theologen en abten, antwoordden in koor:

Vervloekt, vervloekt.

In het Latijn van de handelingen van het concilie:

Acclamationes patrum post finem concilii. ...

Card. Anathema cunctis haereticis.

Resp. Anathema, anathema.

Concilii Tridentini actorum VI, 1109.

Van de ruim tweehonderddertig aanwezigen waren de bisschoppen met een aantal van honderdnegenenzestig duidelijk in de meerderheid.

Ibidem, 1111-1120.

23 *De bloedplakkaten moeten gematigd worden. ...*

Met zijn rede voor de Raad van State zette de eenendertigjarige prins Willem van Oranje zijn bezittingen en zijn carrière op het spel. Het doel van zijn betoog was dat de bloedplakkaten gematigd moesten worden:

[het moest duidelijk zijn] dat sijnde de Religie, bij al de nabuiren deser landen, in sulk een groote verandering en beweeging, het hier t'eenmael onmoogelijk was, den godtsdienst door 't middel van de plakkaeten, Inquisiteurs, en Bisschoppen (sijnde ook de seeden der kerkelijken soo seer bedorven) in haer' 'ouden standt te kunnen behouden. ... [269] Ende hoewel hij hadt voorgenoomen de Catholijke Religie aentehangen, nochtans konde hij niet goetvinden, dat de Prinsen gebiedt wilden voeren over de gemoederen der menschen, en hun de vrijheit des geloofs, en der Religie beneemen.

Brandt, Historie der reformatie I, 268-269.

Vergelijk ook de Apologie van Willem van Oranje, waarin hij uitlegde dat hij door zijn Lutherse achtergrond de protestanten nooit had kunnen haten:

So vele als de ghene belanght die de kennisse van de Religie hadden, wy belijden gheerne dat wy deselve noyt ghehaett en hebben. Want aenghesien dat wy van jonghs op in de voorsz. Religie waren opghetrocken, ende dat onse Heer vader daer by heeft willen leven ende sterven, hebbende die abuysen der Kercke uut synen heerlickheden uutgeroeyt: wien kan het so vremd beduncken, dat dese leeringhe soude in ons herte van doe in sulcker voeghen inghegraveert ende so diepe inghewortelt sijn gheweest, dat se t'haeren rechten tijde heeft beghonnen haere vruchten voort te brengen?

Willem van Oranje, Apologie ofte verantwoordinge van den prince van Orangien. M. Mees-Verwey ed. (2e druk; Santpoort 1942) 59.

Ook: Apologie of verantwoording van de prins van Oranje gevolgd door het Plakkaat van Verlating 1581. A. Alberts ed. (Nieuwkoop 1980) 87.

Willem van Oranje, Apologie van Willem van Oranje. Hertaling en evaluatie na vierhonderd jaar 1580-1980 (Tielt, België en Amsterdam 1980) 111.

Oranje, Apologie de Guillaume de Nassau, 87.

23 *Zozeer is ons ambt gehaat geworden bij het volk.*

Op 11 mei 1565 richtten twee inquisiteurs uit de Nederlanden, Judocus Tiletanus en Michel de Bay, een brief aan de koning. Daarin meldden zij dat de uitvoering van hun taak moeilijk was geworden omdat hun werk gehaat werd door het volk en zij hun leven niet zeker waren. Er was bovendien zoveel werk dat zij niet aan de vraag konden voldoen:

Chaque jour, des plaintes leur arrivent de tous les points, de la part des pasteurs et des fidèles: ils ne peuvent y faire droit, étant destitués d'assistants. En outre, leur office est devenu odieux au peuple; ils rencontrent tant de résistances et de calomnies, qu'ils ne peuvent l'exercer sans danger pour leur personnes.

(Samengevat en vertaald uit het Latijn.)

Correspondance de Philippe II I, 353.

24 *Er is een groot gevaar dat het hele land geruïneerd wordt ...*

Brief van Willem van Oranje van 24 januari 1566 in antwoord op brieven van landvoogdes Margaretha, waarin ze de instructies van de koning had doorgegeven:

Touchant le troisième point, par lequel S. M. veult et ordonne bien expressément que les placars faits tant par l'Empereur que par S. M. soient en tous points et articles gardés, ensuivis et exécutés en toute rigueur et sans aucune modération ni connivence ... [109] je ne puis, Madame, comprendre que S. M. y puisse gagner aultre chose, que de mettre soi-mesme en peine et le pays en trouble de perdre l'affection de ces bons subjects ... grand hazar de la totale ruine du país ... en cas que Sadicte Majesté ne le veuille dilaier jusques à là [zijn komst naar de Nederlanden], et dès à présent persiste sur ceste inquisition et exécution, qu'elle commisse quelque aultre en ma place

Correspondance de Guillaume II, 108, 109-110.

24 *Ik kan niet instemmen met een verzachting van de plakaten.*

Brief van koning aan de hertogin van Parma in reactie op het smeekschrift (protestbrief) van de edelen van 5 april (Madrid, 12 mei 1566):

Il [le Roi] approuve ce qu'elle a fait en plusieurs choses; mais il ne peut consentir ni à la modération des placards, ni à l'assemblée des états généraux.

Correspondance de Philippe II I, 415.

24 *Bij godsdienstige zaken past het niet om met laksheid te werk te gaan.*

Uit de brief van koning Filips aan de graaf van Egmont van 20 oktober 1565 uit het bos van Segovia: *dans les affaires de la religion, il ne convient pas de procéder avec mollesse, ni dissimulation.*

(Vertaald uit Spaans; het Spaanse woord dat vertaald wordt als mollesse is 'floxedad'.)

Ibidem, 375.

DE UITBARSTING 1566

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

25 *de bron en oorsprong van alle onheilen.*

Op 5 april 1566 werd door 200 edelen, verenigd in een Eedverbond, een smeekschrift aan de landvoogdes aangeboden. Wederom ging het over de plakkat en de inquisitie. Later werden nog twee smeekschriften aangeboden. Volgens het smeekschrift van 5 april waren de plakkat en daarmee verbonden inquisitie

de bron en oorsprong van alle onheilen

Jona Willem te Water, Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen, ter verkrijginge van vrijheid in den godsdienst en burgerstaat in de jaaren 1565-1567 I (tweede druk; Middelburg 1779) 298.

d'oorsaken en den oorsprong van allen desen onraet

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1566-04-05-ned.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.

25 *ons geweten tot getuige.*

Wij nemen, derhalven, God, den Koning [Filips], uwe Hoogheid [Margaretha van Parma] en haaren Raad, mitsgaders ons geweten, tot getuigen, dat wij hier gedaan hebben, 't gene goede en oprechte dienaars en getrouwe onderzaaten van den Koning past

Te Water, Historie van het verbond I, 300.

Ook: <http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1566-04-05-ned.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.

25 In de zomer van 1566 preekten zij op vele plaatsen in de Nederlanden.

Arend, Algemeene geschiedenis des vaderlands IV, 268-269, 273.

DE KOMST VAN ALVA 1567

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

26 De koning was niet van plan om de Statenvergadering bijeen te roepen.

Brief van koning aan de hertogin van Parma in reactie op het smeekschrift (protestbrief) van de edelen van 5 april (Madrid, 12 mei 1566):

Il [le Roi] approuve ce qu'elle a fait en plusieurs choses; mais il ne peut consentir ni à la modération des placards, ni à l'assemblée des états généraux.

Correspondance de Philippe II I, 415.

26 Onder aanmoediging van de paus ...

Suchte er [paus Pius V] die Reste abweichender Regungen, die es in den katholischen Ländern gab, mit unermüdlichen Eifer zu vertilgen, so vervolgte er die eigentlichen, frei gewordenen onder noch im Kampf begriffenen Protestanten mit noch wilderem Ingrim. ... Bei den niederländischen Unruhen schwankte Philipp II. anfangs, wie er die Provinzen zu behandeln habe; der Papst riet ihm zu bewaffneter Dazwischenkunft. Sein Grund war: wenn man ohne den Nachdruck der Waffen unterhandle, so empfangen man Gesetze; habe man dagegen die Waffen in den Händen, so schreibe man deren vor.

Von Ranke, Die römischen Päpste I, 253.

Filips verzekerde de paus in 1567, voordat hij Alva stuurde, dat hij de katholieke godsdienst in de Nederlanden wilde bewaren of anders die landen verliezen. Hij zou niet toestaan, dat er een wortel van de schadelijke plant zou blijven bestaan.

Ibidem, 385.

Er [paus Pius V] billigte die blutigen Maßregeln des Alba: er schickte ihm dafür den geweihten Hut und Degen [de tekens van hoge onderscheiding].

Ibidem, 253.

Filips hield contact met de paus in Rome, die zijn genoegen uitsprak over de activiteit van Alva in de Nederlanden. Het was ook zijn wens dat de graaf van Alva de stad Genève zou verwoesten. Het nieuws over de arrestatie van de graven Egmont en Hoorne en anderen in de Nederlanden stemde de paus tot grote tevredenheid. Ook nadat de bloedraad aan de slag was gegaan met de eerste doodvonnissen, bleef de paus woorden van waardering en bemoediging uitspreken over het gevoerde beleid.

Zie de brief van koning aan Alva van 29 juni 1567, de brief van de groot-commandeur van Castilië (Requesens) aan de koning van 29 september 1567 en de brief van kardinaal Granvelle aan de koning van 2 november 1567.

Correspondance de Philippe II I, 552, 581, 594-595.

26 Met de rechten van de Nederlanders hield Filips niet langer rekening.

Nederlandse geschiedschrijvers hebben vaak het belang van de privileges voor het ontstaan van de oorlog benadrukt. Een bevestiging hiervan komt van een buitenstaander, de Engelse huursoldaat Roger Williams, die tussen 1572 en 1587 in de Nederlanden had gevochten. Hij was afwisselend in dienst van Oranje en in Spaanse dienst geweest. In 1618 verscheen zijn verslag uit eerste hand, 'The actions of the Low Countries', waarin hij het volgende schreef over het voorspel van de oorlog:

[The liberties of the Netherlanders] were such that no stranger might govern either their provinces or any of their towns. And this grieved the Spanish not a little, that such base people as they esteemed the Netherlanders to be should possess peaceably such a brave and rich country and their King carry no other title than Duke, Count, and Lord over their seventeen provinces. Hereupon the King resolved to send his great captain, the Duke of Alva, with a mighty army, giving him commission to alter, place, and displace whom and as many as pleased him, as well in their provinces in general as in any particular town, also giving him authority to execute as many as pleased him without the respect of persons.

Roger Williams, The actions of the Low Countries. D.W. Davies ed. (New York 1964) 9-10.

26-27 Het vertrek van de prins wekte grote verslagenheid bij de protestanten en was de aanleiding voor velen van hen om te vluchten.

Op 11 april 1567 vertrok de prins uit Antwerpen en reisde naar Breda. Vandaar zou hij verder reizen naar Duitsland.

Dit vertrek van den Prince heeft alsulken verbaestheid gemaekt onder de Gereformeerde, datse gehelijk verflauden en met grote hopen, niet alleen uit Antwerpen, maer ook uit alle andere Steden en plaetsen in Braband begonsten te vluchten in sulker haesten, als of sy te laet komen souden.

Bor, Oorsprongk I, 166 (derde boek, fol. 118).

27 Op 9 september werden de twee andere leden, de graaf van Egmont en de graaf van Hoorne ...

De graven van Egmont en Hoorne kregen de doodstraf. Op 6 juni 1568 werden zij op de Grote Markt van Brussel onthoofd, waarna hun hoofden op hooivorken werden gespietst en te kijk werden gesteld.

In een brief aan zijn Duitse vriend Lazarus von Schwendi van 19 juni 1568 beschreef de prins van Oranje hoe Alva onlangs binnen drie dagen zestig edellieden en mensen van aanzien in Brussel had terechtgesteld. Tegelijkertijd hadden ook terechtstellingen plaats gehad in andere steden waarvan in totaal enkele honderden mensen het slachtoffer werden. De prins had de graven van Egmont en Hoorne die tot de slachtoffers in Brussel behoorden, goed gekend en had een hoge achting voor hen. Hij beschreef hoe hij was aangedaan door hun smadelijke dood:

Je vous laisse penser s'yl y a coeur humain si dur qu'il soit, qui ne se laisse émolir et esmouvoir de ceste tyrannie, mesmes de gens qui ont cognu leur vertu, vaillance et tant d'aultres bonnes qualitez qui en eulx estoyent.

Archives ou correspondance III, 247.

Willem van Oranje, Brieven. M.W. Jurriaanse ed. (Middelburg 1933) 52.
www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/7854 geraadpleegd op 7 juli 2010.

27 *God zij dank, alles is volkomen rustig in de Nederlanden.*

Grâce à Dieu, tout est parfaitement tranquille aux Pays-Bas.
Brief van Alva aan de koning van Spanje, Mechelen, 24 oktober 1567.
Correspondance de Philippe II I, 589.

HET WILHELMUS

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

28 Een generaal ... die de bevoegdheid had om de wetten van het land terzijde te schuiven.

Een van de Spanjaarden in dienst van Alva zou treffend zeggen: 'Non curamus vestros privilegios.' ('Wij bekommeren ons niet om jullie rechten.') Deze uitspraak deed hij toen hij Filips Willem, de zoon van prins Willem van Oranje, uit de universiteit van Leuven meevoerde. Prins Willem schreef over de ontvoering van zijn zoon:

Sy voeren voorts onsen sone buyten Brabant, tegen 's landts privilegien ende 's Coninghs eedt: sy seynden hem in Spaegniën, om van ons die syn vader sijn, hem verre wegh te doen ende te vervremden: ende houden also noch den onschuldighen jongen Heere in een wreede ende deerlicke gevanghenis.

Oranje, Apologie ofte verantwoordinge, 69.
Ook: Apologie of verantwoording, 93.
Oranje, Apologie van Willem van Oranje, 117.
Oranje, Apologie de Guillaume de Nassau, 96.

28 Het sturen van een leger om zijn onbeperkte macht te bevestigen was een onwettige daad van de koning.

The people fully and enthusiastically sustained the Prince of Orange in his course. There was nothing underhand in the opposition made to the government. The Netherlands did not constitute an absolute monarchy. They did not even constitute a monarchy. There was no king in the provinces. Philip was King of Spain, Naples, Jerusalem, but he was only Duke of Brabant, Count of Flanders, Lord of Friesland, hereditary chief, in short, under various titles, of seventeen states, each one of which, although not republican, possessed constitutions as sacred as, and much more ancient than, the crown. The resistance to the absolutism of Granvelle and Philip was, therefore, logical, legal, constitutional. It was no cabal, no secret league, as the cardinal had the effrontery to term it, but a legitimate exercise of powers which belonged of old to those who wielded them, and which only an unrighteous innovation could destroy.

Motley, 'The rise of the Dutch republic', 443-444.

<http://www.gutenberg.org/cache/epub/4807/pg4807.html> geraadpleegd op 11 oktober 2010.

Met geestdrift ondersteunde het volk den prins van Oranje. De tegenkating tegen de regeering was alles behalve bedekt of geheimzinnig. De Nederlanden kenden geen onbeperkt koningschap; zelfs geen koningschap zonder meer. Er was geen Koning in de provinciën: Filips was Koning van Spanje, Napels, Jeruzalem, maar slechts hertog van Brabant, graaf van Vlaanderen, heer van Friesland, kortom, erfelijk hoofd, onder verschillende titels van zeventien Staten, die ieder privilegiën hadden, even heilig en veel ouder dan een kroon. De weerstand tegen de onbeperkte oppermacht van Granvelle en Filips was derhalve rechtmatig en gegrond op de landsprivilegiën. Het was geen samenspanning, geen geheim verbond, zoals de kardinaal de onbeschaamdheid had het te noemen, maar een wettige uitoefening van het gezag, van ouds toebehoorend aan hen, die er thans over beschikten, en dat alleen een onrechtvaardige omkeer van zaken kon vernietigen.

Motley, De opkomst van de Nederlandsche republiek I, 217.

http://www.dbnl.org/tekst/motl0010pk001_01/motl0010pk001_01_0007.php (p. 217) geraadpleegd

op 11 oktober 2010.

Niet alleen de gewone burgers, maar ook de bestuurders van het laagste tot het hoogste niveau spraken hun ongenoegen uit over het Spaanse beleid (het aanblijven van de Spaanse soldaten en de wrede inquisitie). De hoge heren en edelen mochten zich niet onbetuigd laten, omdat zij de rechten van de gewesten onder ede hadden erkend en het beleid hier zo openlijk tegenin ging. Ook koning Filips had de rechten van de gewesten aanvaard en gezworen die onverbrekkelijk te zullen onderhouden. Bor, Oorsprong I, 19 (eerste boek, fol. 13-14).

Bor sprak in verband met die rechten over verbintenissen en contracten. Ibidem, 19 (eerste boek, fol. 14).

Vergelijk ook de redenering van de Staten van Holland en Zeeland in een schrijven van 1573 aan de Staten-Generaal:

Gy zijt de Staten des Lands, dat is te seggen de voorstanders en beschermers van hare Vryheid en van hare Privilegien, welke gy-luiden schuldig zijt, voor God en voor alle menschen te verdedigen en te handhouden, so gy niet en wilt meinedig worden, want sulks gyluiden de landen gesworen hebt, ende daerom zijt gy uit allen steden uitgekoren, opdat een iegelijk sijne stad, en gy al t'samen het gantse land helpt voorstaen en verantwoorden, tegens alle die gene, die het souden willen eenigsins verkorten of verongelijken.

Ibidem, 460 (zesde boek, fol. 339).

Ook: Robert Fruin, Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek. H.T. Colenbrander ed. ('s-Gravenhage 1922; herdruk 's-Gravenhage 1980) 53-54.

28 *ik zou niets willen doen dat tegen mijn geweten ingaat.*

Hier volgt een passage uit de brief van de prins van Oranje aan de hertogin van Parma van 6 maart 1567, waarin hij uitlegde waarom hij geen nieuwe eed aan de koning wilde afleggen. Hij eindigde met de vaststelling dat hij zowel naar de koning als naar het land verplichtingen had:

le mesme nouveau serment, selon la dite fourme, samble sy estrange et général, que, oires que jamais ne me vouldroy excuser de m'employer en tout ce que poulroyt concerner le service de Sa Ma^{te} et le bien de la patrie, que toutesfois par les mots sy estroitcz y insérez, quy n'admectent aussi limitation quelconque, sambleroit que je seroys aulcunement obligé et constrainct, le cas advenant, que on me viendroict à commander chose qui pourroit venir contre ma conscience ou au déservice de Sa Ma^{te} et du pays, ou contre l'obligation que j'ay an mon premier serment comme vassel et subject de ce pays

Archives ou correspondance III, 46-47.

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/1251 geraadpleegd op 12 mei 2010.

28 *noodzakelijk en eerbaar.*

Uit de brief van prins Willem aan zijn broer Jan van Nassau, Delft, 18 maart 1584:

depuis avoir entrepris une si nécessaire et honorable guerre

Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. Eerste serie VIII, 1581-1584. G.

Groen van Prinsterer ed. (Leiden 1847) 350.

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/5284 geraadpleegd op 10 april 2010.

In zijn 'Apologie' (1580) schreef de prins over het recht van opstand:

Wie kan mij beschuldigen van een andere fout dan dat ik te laat naar de wapenen heb gegrepen en dat ik niet eerder gebruik heb gemaakt van het recht van opstand dat elk volk van nature bezit? Dit recht heb ik, aangezien ik een vrij Heer ben en bovendien de eer heb de titel te dragen van absoluut en soeverein vorst, die naast God geen meerdere behoeft te erkennen.

Apologie of verantwoording van de prins, 94.

Oranje, Apologie van Willem van Oranje, 118.

Ook: Oranje, Apologie ofte verantwoordinge, 70-71.

qui est ce qui me pourroit accuser d'aultre faulte, sinon d'avoir trop temporisé devant que prendre les armes et de ne vouloir jouir de ce que le droit de la guerre et des gens me donne, à moi dis-je qui suis nai Seigneur libre, et qui ai cest honneur de porter le nom de Prince absolut, encores que mon principaulté ne soit de longue estendue?

Oranje, Apologie de Guillaume de Nassau, 98.

Ook de Staten van Holland en West-Friesland spraken over een rechtvaardige zaak. Dat deden zij in een resolutie van 11 juli 1584 waarin het verslag van de moord op de prins was opgenomen dat zij schreven aan de Staten van Brabant en aan Antwerpen:

En, hoewel ongetwyffelt hetselve een groot ongeluk ende verlies is voor den landen, daarinne wy alle wel grootelyks zyn bedroeft, soo en hebben wy nogtans de moed, omme de gemeene sake te handhouden, in het minste niet te laten sinken, maar des te meer, als alle getrouwe en vroomhartige toestaat, ons met de aanweesende gedeputeerden van Zeeland en andere generale provincien, geresolveert, bedagt en beslooten, alsulke regtveerdige saken, als wy tot nog toe by assistentie van Syne Excellencie soo loffelyk hebben aangegreepen, tot onser alder bescherminge, en voorstand van onse gemeene vryheden en privilegien, te handhouden, ende met Godes hulpe uitteregten, niet twyffelende, den Almogenden God sal, tot vermeerderinge van syne glorie ende eere, verleen alle middelen die ons daartoe sullen moogen dienen, soo ons ook van uitheemsche potentaten daartoe goede hoope is gegeven;

Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange VI. L.P. Gachard ed. (Brussel/Gent/Leipzig 1857) 174.

De moord van 1584. Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op prins Willem van Oranje. J.G. Frederiks ed. ('s-Gravenhage 1884) 125.

28 Het Wilhelmus, dat in deze tijd is ontstaan ...

In eerste vorm is het Wilhelmus in 1568 of 1569 ontstaan. Het lied gaf niet alleen de situatie weer van de oorlog tegen Spanje, maar heeft ook bijgedragen aan het ontstaan van de nationale eenheid tijdens die oorlog.

E. Hofman, Het lied van Oranje en Nederland. Nieuw licht op het Wilhelmus en zijn dichters (Kampen 2003) 10, 169.

Dezelfde ontstaansdatum werd ook gegeven in het proefschrift van A. Maljaars:

A. Maljaars, Het Wilhelmus: auteurschap, datering en strekking. Een kritische toetsing en nieuwe interpretatie (Kampen 1996) 245.

28 ik heb de koning van Spanje altijd geëerd ...

Eerste en laatste couplet van het Wilhelmus.

Nederlandse strijdzangen (1525-1648). W.J.C. Buitendijk ed. (2e druk; Culemborg 1977) 94, 97.

28 de hoogste Majesteit.

Laatste couplet van het Wilhelmus.

Ibidem, 97.

29 Het verlangen tot gehoorzaamheid en niet de wens tot opstandigheid was de basis voor het handelen van de prins.

Waar het Wilhelmus beroep doet op de gehoorzaamheid aan de hoogste Majesteit, spreekt het geweten van de prins.

Wiardi Beckman, 'Geschiedenis als opdracht' (1941) 63.

Wiardi Beckman, 'Geschiedenis als opdracht' (1946) 54.

In dit verband is het van belang wat Calvijn hierover schreef, omdat calvinisten de leidende rol hadden in de strijd tegen Spanje. In de inleidende brief van zijn 'Institutie', die hij aan de Franse koning Frans I richtte, betoogde Calvijn dat de kerkhervormers er ten onrechte van werden beticht dat zij opriepen tot geweld en rebelle. Hij schreef zijn boek en droeg deze aan de koning op om aan te tonen dat de hervormers een zuivere christelijke leer brachten en dat zij hun volgelingen opvoedden tot gehoorzame burgers.

Johannes Calvijn, Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst I (Houten 2009) 51-53.

LIJF, GOED EN BLOED

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

29 *gesterkt en bevestigd te worden in mijn gemoed en in mijn geweten.*

Brief van prins aan landgraaf Willem van Hessen, 13 juni 1567 vanuit de Dillenburg, waarin hij verzocht om de hulp van predikant Nicolaus Zell bij het lezen van de Bijbel:

Wir wolten von hertzen gerne zu sterckung unil bestettigung unsers gemüts und gewiszen, die zeitt wir alhier und auszerhalb unser Niderländische Graff- und Herschafften verplieben, in und mit verleszung und auslegung der hailigen Göttlichen geschriffte, anlegen und zubringen. Wan wir dan zu solchen unserm Christlichen eiffer, ohn rumb zu melden, eine sonderliche affection tragen, und darzu eines erlichen, gelerten, sanfftmütigen und weltverständigen gueten mans vonnöthen haben und dan gern umb uns wünschen wolten, und wir nach vilfältiger erforschung und nachfragung vernhemem das einer, Nicolaus Zell genant, in E.L. Fürstentumb zuw Treszen in Heszen sein soll, etc.
Archives ou correspondance III, 100-101, noot 1.

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/5928 geraadpleegd op 10 april 2010.

29 De katholieke prins ... was inmiddels een van hen geworden.

Zie verder voor de religieuze verdieping van de prins in 1567 en 1568:

H. Klink, Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie (Heerenveen 1997) 311.

De prins werd uiteindelijk in 1573 lid van de gereformeerde kerk. De eerste melding van deze gebeurtenis is van Bartholdus Wilhelmi, predikant te Dordrecht (Dordrecht, 23 oktober 1573):
Ten laetsten broeders en hebbe ick U.L. niet konnen verbergen die genade die ons Godt beweesen heeft, voor eerst, dat die Prince van Oranjen onse Godtsalige Stadthouder hem tot der gemeente begeeven, het brood des Heeren metter gemeente gebrooken, en hem de discipline onderworpen heeft, het welke niet klein te agten en is

Daniel Gerdes, Scrinium antiquarium sive miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia (Groningen en Bremen z.j. (1748)) I, 288.

Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. Eerste serie IV, 1572-1574. G. Groen van Prinsterer ed. (Leiden 1837) 226, noot.

www.inghist.nl/retroboeken/archives/#view=imagePane&page=335&source=4&size=2&accessor=toc1 geraadpleegd op 17 september 2010.

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/brieven/Pages/1573%2010%2023%20ned.aspx> geraadpleegd op 17 september 2010.

30 Voordat wij ooit met deze zaak en de bescherming van de christenen ...

Op 9 augustus 1573 schreef Willem van Oranje een brief aan gouverneur Diederik Sonoy en andere leiders in het noordelijke deel van Holland (de provincie Holland was nog niet opgedeeld in Noord- en Zuid-Holland). De Spaanse verovering van Haarlem op 13 juli 1573 had hen grote zorgen gebaard, die zij hadden geuit in hun brief aan de prins van 24 juli. In hun wanhoop hadden zij de prins om garanties gevraagd, waar hij als volgt op reageerde:

Gy schrijft ons datmen u soude laten weten of wy ook met eenigen groten machtigen Potentaet in vasten verbonden staen, om also door eenig treffelijk ontset die grote geweldige macht van den vyand te mogen wederstaen, waer op wy niet laten en willen u lieden voor antwoorde te geven, dat al eer wy oit dese sake en de beschermenisse der Christenen en andere verdrukten in desen lande aengevangen hebben, wy metten alderoppersten Potentaet der Potentaten alsulken vasten verbond hebben gemaekt, dat wy geheel versekert sijn dat wy en alle degene die vastelijk daer op betrouwen, door sijne geweldige en machtige hand ten lesten noch ontset sullen worden, spijt alle sijne en onse vyanden, sonder nochtans dat wy middelertijd eenige andere middelen, die ons de Heere der Heerscharen toegeschikt heeft, hebben of als noch willen laten voorby gaen.

Bor, Oorsprongk I, 448 (zesde boek, fol. 329 – Bor geeft abusievelijk 328).

Oranje, Brieven, 75.

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/brieven/Pages/1573%2008%2009%20ned.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.

Scan van 'kopie secretaire': www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/3395 geraadpleegd op 10 april 2010.

30 als basisbeginsel neem ik de soevereine en universele bewaring Gods ...

Prins Willem schreef in een brief aan zijn broer Jan van Nassau over zijn vertrouwen op God in de oorlog tegen Spanje. Daarbij legde hij uit dat zijn pogingen om hulp uit het buitenland te krijgen niet in tegenspraak waren met geloofsvertrouwen (Delft, 18 maart 1584):

je pren' pour principal fondement, la garde souveraine et universelle de Dieu, qui a rendu jusques à présent ma foiblesse forte et espère en Luy qu'Il le fera jusques à la fin, et néantmoins, comme la disposition des causes secondes et particulières est aussi dépendente de la providence de Dieu, ce que Dieu me voudra par Sa grâce mettre en main, tant des forces du país que de celle des estrangers [hulp van Frankrijk of Engeland], je penseroi abuser des moiens donnés de Dieu, si je ne m'en servoi, remettant le tout à ceste sainte providence, pour les bénir ou pour les renverser, sachant bien toutesfois qu'il Lui plaira faire le tout réussir à Sa gloire

Archives ou correspondance VIII, 351.

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/5284 geraadpleegd op 10 april 2010.

Willem van Oranje vreesde dat zijn broers Lodewijk en Hendrik waren gesneuveld in de slag bij Mookerheide, maar had daarvan nog geen bevestiging gekregen. Hij schreef erover aan zijn andere broer, graaf Jan van Nassau, daarbij uiting gevend aan zijn vertrouwen op God, Die de zijnen niet verlaat (Dordrecht, 7 mei 1574):

Et combien que nous tous viendrions à mourir, et que tous pauvre peuple fust massacré et chassé, il nous faut toutesfois avoir ceste assurance que Dieu n'abandonnera jamais les siens

Archives ou correspondance IV, 387.

Prins Willem van Oranje 1533-1933, 174; facsimile van de brief tegenover pagina 176.

Oranje, Brieven, 85.

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/1694 geraadpleegd op 12 mei 2010.

Het geheim zijner volharding lag in onwankelbaar vertrouwen op GOD; met biddend werken gepaard.

Groen van Prinsterer, Handboek der geschiedenis van het vaderland I (Veenendaal 1978) 105.

31 lijf, goed en bloed.

Wy en willen van onsen wegen niet laten al te doen, des ons immermeer mogelijk en is, noch lijf, noch goed, bloed daer aen te sparen.

Brief van de prins, 9 augustus 1573.

Bor, Oorsprongk I, 448 (zesde boek, fol. 329 – Bor geeft abusievelijk 328).

Oranje, Brieven, 77.

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/brieven/Pages/1573%2008%2009%20ned.aspx> geraadpleegd op 1

september 2010.

Scan van 'kopie secretaire': www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/3395 geraadpleegd op 10 april 2010.

Vergelijk ook de beginregels van het vierde couplet van het Wilhelmus:

*Lijf [leven] en goed altezamen
Heb ik u niet verschoond [gespaard],*
Nederlandse strijdzangen 94.

OORLOG 1568

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

- 31 Prins Willem van Oranje probeerde ... een zo groot mogelijk leger op de been te brengen.

Over de activiteiten van de prins in de zomer van 1568 schreef Bor:

De voorschreven Heere Prince van Orangien ... heeft dagelijks door hulpe van sijne vrienden en geconfedereerde groot volk by een vergadert, daer toe hy te koste geleid heeft genoegsaem alle sijn vermogen, en het vermogen van vele sijner vrienden, hy en ruste dag noch nacht om te besorgen alle dat hem van node was tot syn voornemen, reisende selfs in persone van d'eene plaetse opte ander
Bor, Oorsprongk I, 253 (vierde boek, fol. 181).

De Nederlandse gereformeerde kerken, zowel in de Nederlanden als de Nederlandse vluchtelingenkerken daarbuiten, hadden Marcus Peres gemachtigd om te overleggen met de prins. Peres drong in de zomer van 1568 bij de prins sterk aan op militair ingrijpen.
Ibidem.

- 31 *Vrijheid van het vaderland en van het geweten.*

De Tachtigjarige Oorlog begon met de slag bij Heiligerlee in het gewest Groningen in 1568. De troepen die in naam van Oranje geleid werden door de broer van Willem, graaf Lodewijk van Nassau, vochten onder de wapenspreuk:

VRYHEIT DES VADERLANDTS, EN DER CONSCIENTIE
Brandt, Historie der reformatie I, 477.

- 32 *om daar mijn graf te vinden.*

Brief aan zijn broer Jan van Nassau, Zwolle, 18 oktober 1572:

Estant résolu de partir vers Hollande et Zélande pour maintenir les affaires par delà tant que possible sera, ayant délibéré de faire illecq ma sépulture.

Archives ou correspondance IV, 4.

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/5200 geraadpleegd op 10 april 2010.

KONINKLIJKE OPDRACHT 1573

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

- 32 *meer dan 18.000 mensen heb ik laten ombrengen ...*

Alva droeg op 1 december 1573 het bewind over aan Requesens. Daarop ging hij op reis naar Spanje. Onderweg overnachtte hij bij graaf Lodewijk van Koningstein op de grens van Duitsland. Daar beroemde hij zich er op dat hij meer dan achttienduizend mensen had laten ombrengen omwille van het geloof of vanwege oproer:

Hy [Alva] soude hem glorieerende beroemt hebben voor sijn vertrek uit den Lande, dat hy in de Nederlanden, door 's Beuls handen hadde doen sterven en ombrengen, wel 18600 menschen: behalven alle de andere die door d'oorloge en in den krijg om gekomen en vernielt, en van de Spangiaerden, in de steden daerse in garnisoen lagen, sonder recht of reden omgebracht en vermoord waren.

Bor, Oorsprongk I, 474 (zesde boek, fol. 350).

Neemende, op de grenzen van Duitslandt, een nachtrust by 's Prinsen oom van moeders zyde, Graaf Luidevyk van Koninxstein, hem bekent van den tydt af dat zy te zaamen Kaizar Karels hof gehanteert hadden, roemd' hy zich, als oover een heerlyk stuk werx, van meer dan achtien duizent menschen, verdelght door beuls handen, om 't geloof, oft om oproer. Dan darde noch Vargas, die hem op de reize verzelschapte, wel zeggen, dat Nederlandt, door malle barmhartigheidt, verlooren ging.

Hooft, 'Nederlandsche historien', 341.

P.C. Hooft, Drie boeken uit P.C. Hoofts Neederlandsche hystoorien. P.J.H. Vermeeren ed. (2e druk; Den Haag 1979) 332 (achtste boek).

Ook: Hooft, Nederlandse historiën, 146.

Al in 1599 schreef Emanuel van Meteren in zijn geschiedschrijving van de eerste dertig jaar van de Tachtigjarige Oorlog:

dat hy [Alva] hem beroemde over Maeltijdt ten provooste, dat hy sijn beste gedaen hadde om de Ketterijen uit te roeyen, dat hy by de achtien duysent Menschen by handen van Beulen oft Scherprichters hadde doen dooden, binnen den tijt van ses jaren, geduerende syn regiment, sonder die sijn Soldaten byde oorloge, gramschappen ende verweeren ter doot ghebracht hadden, twelck oock een groote menichte moet wesen.

Emanuel van Meteren, Belgische ofte Nederlantsche historie van onsen tijden (Delft 1599), vierde boek, fol. lxx/d – lxxi/a.

Archivaris en historicus Guillaume Groen van Prinsterer achtte het onwaarschijnlijk, dat Alva tegenover zijn gastheer pochte over het aantal slachtoffers dat hij gemaakt had (en dus het aantal niet overdreef). Archives ou correspondance IV, 261.

In de jaren voor de komst van Alva was er ook veel bloed gevloeid. De Duitse historicus Leopold von Ranke haalde een Venetiaans document uit 1562 aan dat sprak van zesendertigduizend door het gerecht omgebrachte mannen en vrouwen tijdens de eerste zeven jaren van het bestuur van Filips II. Hier volgt het citaat dat Von Ranke met waarschijnlijkheid toeschreef aan de Venetiaanse diplomaat Paolo Tiepolo:

Una grandissima parte di quei peasi bassi [de Nederlanden] è guasta e corrotta da queste nuove opinioni – e per tutte le provisioni che si abbiano fatte e per la morte data a molte migliaia di homeni (che da sette anni o pocco piu in qua, per quel che mi è stato affermato da persone principali di que' paesi, sono stati morti di giustizia piu di 36m. fra homeni e donne) no solamente (non) si è rimendiato, ma etc.

Von Ranke, Die römischen Päpste I, 359, noot 2.

33 Gezien het kwaad dat de prins van Oranje ...

Brief van de secretaris van de koning Çayas aan de grootcommandeur van Castille (Requesens), die hem op bevel van de koning opdroeg om de prins van Oranje en de graaf Lodewijk van Nassau uit de weg te ruimen (Madrid, 21 oktober 1573). Het zou de koning, zo eindigde de brief, niet gelegen komen als zou uitlekken dat hij hier zelf achter zat:

Ce que le Roi, notre seigneur, écrit à Votre Excellence qu'il m'a ordonné de lui faire savoir, est en substance: que, vu le mal fait à la religion par le prince d'Orange et le comte Louis, son frère, les erreurs et les hérésies qui par eux se sont introduites aux Pays-Bas, la sédition, le soulèvement et la rébellion dont ils sont les auteurs, et considéré qu'on n'a pu venir à bout d'eux par les moyens employés jusqu'ici, il est indubitable qu'on rendrait un grand service à Dieu, si, par quelque autre voie que ce fût, on parvenait à se défaire de deux hommes aussi méchants. Que Votre Excellence, avec le jugement et la prudence dont elle est douée, veuille donc y penser, et que, avec la diligence que le cas requiert, elle fasse en sorte que les deux frères soient expédiés, chargeant de cet exploit des hommes déterminés, et qui aient la discrétion et le courage nécessaires; leur offrant la gratification qu'elle jugera convenable. J'ai à l'avertir, d'ailleurs, qu'on ne doit pas savoir que la chose se fasse par ordre de Sa Majesté, ni qu'elle en ait quelque connaissance, car cela ne conviendrait pas. Votre Excellence

m'informera de ce qui aura lieu, pour que j'en puisse rendre compte à Sa Majesté ... De Madrid, le 21 octobre 1573.

[originele Spaanse tekst:] *Lo que el Rey, nuestro señor, escribe á V. Exª que me ha mandado advierta á V. Exª, es en substancia que, visto el daño que el príncipe de Oranges y el conde Ludovico su hermano han hecho en lo de la religion, y los errores y heregías que por su medio se han introducido en esos Estados, y la sedicion, levantamiento y rebelion que á su causa se han seguido, y que hasta agore no se han podidi deshacer ni acabar por la via que se ha llevado, se tiene por sin dubda seria Nuestro Señor muy servido de que, por qualquier otra que se pudiesse hazer, se quitassen de en medio tan malos hombres, y que assí V. Exª, con su gran juicio y prudencia, mire en esto, y lo endereze, y use en ello de la diligencia que el caso requiere, para dar órden que los dichos dos hermanos se despachassen, encomendándolo á personas de hecho, y que tengan la discrecion y ánimo que para lo executar es menester, offreciéndoles la gratificacion que á V. Exª pareciere, y advirtiéndole que no se ha de entender que se hace por órden de Su Mag^d, ni que sabe nada dello: que esto no conviene. Y V. Exª me mandará visar de lo que se hiciere, pare que yo lo pueda decir á Su Mag^d. La divina guarde y prospere la ilustrísima persona y estado de V. Exª como puede. De Madrid, á 21 de octubre 1573.*
Correspondance de Guillaume VI, 4-5.

Uit een brief die Requesens op 9 april 1574 naar de koning stuurde bleek dat hij de boodschap had begrepen: hij moest de prins van Oranje laten doden.
Ibidem, 7.

33 Op het leven van de prins werden geregeld nieuwe aanslagen beraamd.

Het officiële verslag van de daad van Balthasar Gerards (zie paragraaf 'De dood van de prins 1584') vermeldde vier andere pogingen tot moord waar men bewijs voor had.
Ibidem, 126-131.
De moord van 1584, 59-62.

33 De koning presenteerde zich als 'Gods dienaar'.

Uit de 'Ban en edict by forme van proscriptie by den conink van Spangien gedaen tegen den prince van Orangien' van 15 maart 1580:
Gods dienaer
Bor, Oorsprongk II, 202 (vijftiende boek, fol. 212).
<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1580%2003%2015%20ned.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.
De moord van 1584, 21.

ministre de Dieu
Oranje, Apologie de Guillaume de Nassau, 20.

Hij [Filips II] is de eenige koning van zijn tijd, die een anderen vorst, zijns gelijke in geboorte en waardigheid, dus aan den dolk van den eersten moordenaar den besten heeft prijs gegeven. Hij is de eenige die het gedaan heeft, en hij heeft het meer dan eens gedaan. Tezelfdertijd ongeveer als Oranje, heeft hij ook zijn mededinger naar de Kroon van Portugal [Don Antonio] – waarop hij zelf slechts een zeer twijfelachtige aanspraak kon maken – vogelvrij verklaard.

R. Fruin, 'De oude verhalen van den moord van prins Willem I', De Gids (1884), 226-271, aldaar 234.
Robert Fruin, 'De oude verhalen van den moord van prins Willem I' (1884) in: Idem: Verspreide geschriften met aantekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap III, Historische opstellen. P.J. Blok, P.L. Muller, S. Muller ed. ('s-Gravenhage 1901) 65-112, aldaar 73-74.

34 *vijand van het menselijke geslacht ...*

Uit de 'Ban en edict by forme van proscriptie by den conink van Spangien gedaen tegen den prince van Orangien' van 15 maart 1580:

*'t Hooft, Auteur en Promoteur ... van alle dese beroerten
principaelste perturbateur van alle onsen Landen en Staten
de gemeine Peste van der Christenheid
schelm en verrader, en vyand van ons en van de Landen
vyand van den menschelijken geslachte*

Bor, Oorsprongk II, 202 (vijftiende boek, fol. 212).

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1580%2003%2015%20ned.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.

De moord van 1584, 20-21.

In de Franse versie van de ban:

*seul Chef, auteur et promoteur de ces troubles
principal perturbateur de tout nostre estat
la peste publique de la republique Chrestienne
trahistre et meschant, ennemy de nous et du pays
ennemy du genre humain*

Oranje, Apologie de Guillaume de Nassau, 19, 20.

34 Oranje was begonnen de gewetensvrijheid in te voeren ...

Uit de ban van 1580:

*[de prins] voorts heeft begonst in te bringen de liberteit van de conscientie, of (om beter te seggen)
confusie van Religie.*

Bor, Oorsprongk II, 199 (vijftiende boek, fol. 210).

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1580%2003%2015%20ned.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.

De moord van 1584, 7.

[il] est venu à introduire liberté de conscience, ou (à vray dire) confusion de Religion

Oranje, Apologie de Guillaume de Nassau, 9.

34 Het recht op gewetensvrijheid.

De Bijbel stelt het dienen van God volgens het geweten boven het dienen van de overheid. Een bekend Bijbelwoord hierover is het antwoord van Petrus en de apostelen aan de hogepriester, die wilde dat zij niet meer over Jezus zouden spreken:

Men moet Gode meer gehoorzaam zijn, dan de mensen.

Handelingen 5:29

34 De prins ... schreef een weerwoord.

De prins liet eind 1580 het uitgebreide weerwoord door een medewerker schrijven. Deze tekst werd oorspronkelijk in het Frans geschreven en heette 'Apologie'. Al in 1581 ontstonden er verschillende vertalingen van het pamflet: Nederlands, Duits, Engels en Latijn.

Slechts een ingekorte versie in modern Nederlands is opgenomen in:

Apologie of verantwoording van de prins.

Oranje, Apologie van Willem van Oranje.

Voor de volledige Franse tekst zie:

Oranje, Apologie de Guillaume de Nassau.

Professor Blok schreef in 1917 over de grote historische waarde van de Apologie voor het vaderland:

Niet de bittere woorden van haat en strijd, maar die fiere uitingen van volks- en vrijheidsliefde, van vertrouwen op de toekomst maken ons de Apologie dierbaar als een historisch document van hoogen rang, minder om de daarin vermelde feiten dan wel om den hoogen geest, die eruit spreekt tot alle tijden, ook tot den onzen. ... [283] de Apologie ... heeft gegolden als een welsprekende verdediging van de beginselen der vrijheid tot op onze dagen, als een der beste en schoonste uitingen van den geest, die Oranje heeft bezielde in den strijd voor de hoogste belangen der Nederlandsche natie in wording, voor de edelste goederen der mensheid.

P.J. Blok, 'Prins Willem's Apologie', Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde 5e reeks 4 (1917) 259-286, aldaar 262, 283.

VERLATING VAN FILIPS 1581

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

35 In de Acte van Verlatinghe werd Filips II afgezet als heer van deze Nederlanden.

De conclusie van het plakkaat was dat er meer dan genoeg wettige redenen waren om de heerschappij van de koning van Spanje niet langer te erkennen. Door uiterste nood gedwongen hadden de Staten-Generaal met algemene stemmen het besluit genomen om de koning af te zetten.

Plakkaat van Verlatinge, 75-77.

Klein plakkaatboek, 142-143.

36 *Het is algemeen bekend dat een vorst ...*

Also een yegelick kennelick is, dat een Prince vanden Lande van Godt ghestelt is hoeft over sijne ondersaten, om de selve te bewaren ende beschermen van alle onghelijck, overlast ende ghewelt, ghelijck een Herder tot bewaernisse van sijne Schapen: Ende dat d'ondersaten niet en zijn van Godt geschapen tot behoef vanden Prince, om hem in alles wat hy beveelt, weder het goddelic oft ongoddelick, recht oft onrecht is, onderdanich te wesen, ende als slaven te dienen: maer den Prince om d'ondersaten wille, sonder de welcke hy egheen Prince en is, om de selve met recht ende redene te regeeren, ende voor te staen ende lief te hebben als een vader sijne kinderen, ende een herder sijne schapen, die sijn lijf ende leven sett om de selve te bewaren. Ende so wanneer hy sulcks niet en doet, maer in stede van sijne ondersaten te beschermen, deselve soect te verdrucken, t'overlasten, heure oude vrijheit, privilegien, ende oude hercomen te benemen, ende heur te gebieden ende gebruycken als slaven, moet gehouden worden niet als Prince, maer als een Tyran, ende voor sulcks nae recht ende redene magh ten minsten van sijne ondersaten, besondere by deliberatie vande Staten vanden Lande, voor egeen Prince meer bekend, maer verlaten, ende een ander in sijn stede tot beschermenisse van henlieden, voor overhoofd, sonder misbruycken, gecosen werden: Te meer so wanneer d'ondersaten met ootmoedighe verthooninghe niet en hebben heuren voorsz. Prince konnen vermorwen, noch van sijn tyrannich opset gekeeren, ende also egeen ander middel en hebben om heure eyghene, heurer huysvrouwen, kinderen ende naecomelingen aengeboren vrijheyt (daer sy na de Wet der natueren goet ende bloet schuldigh zijn voor op te setten) te bewaren ende beschermen, gelijk tot diversche reysen uut ghelijcke oorsaken in diversche Landen, ende tot diversche tijden geschiet, en d'exempelen genoeg bekend zijn: T'welck principalick in dese voorsz. Landen behoort plaetse te hebben, ende stadt te grijpen, die van allen tijden zijn gheregeert geweest, ende hebben oock moeten geregeert worden navolgende den eedt by heure Princen t'heuren aencomen gedaen, na uutwijsen heurer privilegien, costumen, ende ouden hercomen: hebbende oock meest alle de voorsz. Landen haren Prince ontfangen op conditien, contracten, ende accoorden, die welcke brekende, oock nae recht den Prince vande heerschappije vanden Lande is vervallen.

Plakkaat van Verlatinge, 62-63.

Klein plakkaatboek, 137-138.

Ook: Brandt, Historie der reformatie I, 676.

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1581%2007%2026%20ned.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.

Een deel van de hierboven geciteerde passage uit de Acte van Verlatinghe is in het reformatie-monument

in Genève gehouwen. Dit momument werd in 1909 opgericht ter gelegenheid van het vierhonderdste geboortjaar van Johannes Calvijn. Volgens het onderschrift onder het citaat is de Acte van Verlatinghe de Nederlandse onafhankelijkheidsverklaring:

la déclaration d'indépendance des Provinces Unies

Oranje, Apologie van Willem van Oranje, foto tegenover pagina 65.

Scherper nog dan de Staten-Generaal had prins Willem in zijn Apologie geoordeeld over de tirannie van Filips II:

Ende so noyt wreeder tyran ghevonden en ward, die meer des landts privilegien ende met meerder verwaentheit, ook met minder respect overtreden ende gheviroleert, ja die met minder schaemte synen ghesworenen eedt ende trouwe ghebroken heeft, dan even dese Coningh Philips

Oranje, Apologie ofte verantwoordinge, 71.

Ook: Oranje, Apologie de Guillaume de Nassau, 98.

Kerkhervormers en ook rooms-katholieke theologen hadden ideeën ontwikkeld over de verhouding van de vorst tot zijn onderdanen die overeenkwamen met bovenstaande redenering van de Acte van Verlatinghe. Vanwege de grote invloed van de hervormer Johannes Calvijn op het Nederlandse protestantisme wordt hier zijn 'Institutie' aangehaald:

het mag dan zo zijn dat de wraak van de Heere de straf is voor ongebreidelde tirannie, dat betekent nog niet meteen dat wij die wraak als onze opdracht zouden mogen zien. Nee, ons is geen andere opdracht gegeven dan te gehoorzamen en geduld te oefenen. Ik heb het hier steeds over particuliere personen. Nu er namelijk soms ook gezagsdragers uit het volk zijn aangesteld om de willekeur van koningen te bedwingen – ... zoals je zou kunnen zeggen dat in de huidige omstandigheden de drie standen in ieder koninkrijk ook een zekere macht uitoefenen, wanneer ze zitting houden in de grote landsvergaderingen – wil ik het hun zeker niet verbieden overeenkomstig hun plicht te handelen en op te treden tegen het vrijmachtige optreden van koningen dat niets en iemand ontziet. Nee, als ze de koningen maar hun gang laten gaan wanneer die met onbeheerst geweld woeden en tieren tegen het arme en eenvoudige volk, zou ik juist willen zeggen dat het niet vrij van misdadige trouweloosheid is wanneer ze doen alsof ze dit niet zien. Want dan plegen ze bedrieglijk verraad aan de vrijheid van het volk, terwijl ze weten dat ze door God zijn aangesteld om die te beschermen.

Johannes Calvijn, Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst II (Houten 2009) 692-693 (vierde boek, hoofdstuk 20.31).

36 *de aangeboren vrijheid van hen zelf en van hun vrouwen, kinderen en nakomelingen.*

om heure eyghene, heurer huysvrouwen, kinderen ende naecomelingen aengeboren vrijhey

Plakkaat van Verlatinge, 63.

Klein plakkaatboek, 137.

Brandt, Historie der reformatie I, 676.

37 *God is de vijand van alle tirannie.*

Plakkaat van Verlatinge, 74.

Klein plakkaatboek, 141.

37 Filips kreeg het advies om de Nederlanden opnieuw te veroveren.

[Raadgevers van Filips hadden hem voorgehouden] dat voor sijn reputatie ende Majesteyt beter was, dese voorsz. Landen van nieuws te conqueren [opnieuw te veroveren], om daer over vrijelick ende absolutelick te mogen bevelen, (t'welck is tyranniseren nae sijn beliefte [naar zijn goedduncken]).

Plakkaat van Verlatinge, 64.

Klein plakkaatboek, 138.

Het Spaanse vorstenhuis waar Filips II van afstamde had eeuwenlang oorlog gevoerd tegen de islam. De heroveringsoorlog van het Iberisch schiereiland (Spanje en Portugal) op de mohammedanen werd de 'reconquista' genoemd en duurde tot 1492. In datzelfde jaar ontdekte Christoffel Columbus de Nieuwe Wereld voor de Spaanse kroon. De Spanjaarden die na Columbus de Nieuwe Wereld veroverden heetten 'conquistadores'. Zowel in de strijd tegen de mohammedanen als tegen de indianen speelde de religieuze katholieke motivatie een belangrijke rol. Het sprak voor zich dat deze Spaanse militaire traditie van invloed was op de strijd in de Nederlanden. De Acte van Verlatinghe sprak over 'conquesteren', hetgeen deed denken aan de Spaanse termen 'reconquista' en 'conquistadores'.

38 *Van zijn geweten is men aan niemand verantwoording verschuldigd, dan aan God alleen.*

De ergste vorm van tirannie tastte niet alleen het lichaam, maar ook het geweten aan:
besonder aenmerckende dat hy niet alleenlick en sochte te tyranniseren over hunne persoonen ende goet, maer oock over heure consciëntien, waer van sy verstonden niemant, dan aen Godt alleene, ghehouden te wesen rekeninghe te geven oft te verantwoorden.

Plakkaat van Verlatinge, 66.

Klein plakkaatboek, 138-139.

Uit een verklaring van de gezanten van de Staten-Generaal tijdens een vredesoverleg met Spanje in mei 1579 in Keulen:

De Christelijke Religie is een grote misterie, tot voorderinge der selver en gebruikt God geen godlose Krijgslieden, noch boge, noch sweerd: maer zijnen Geest, en Pastoren of Herders die van hem werden gesonden.

Bor, Oorsprongk II, 55 (dertiende boek, fol. 106).

De gezanten zeiden ook:

Dat de Christelijke Religie was een' groote verborgenheit, tot vordring der welke Godt geen godloose krijgsknechten gebruikte, noch booge noch swaerd; maer sijnen geeft, en Pastooren, of Herders, van hem gesonden: Dat de heerschappij der sielen en consciëntien Gode alleen aenging en dat Godt de waerachtige wreker was en straffer van gequetste of geschonde Religie.

Brandt, Historie der reformatie I, 647-648.

De Staten-Generaal beriepen zich bij monde van hun gezanten op de wet van God en de zachtmoedigheid van Christus. Zij stelden dat de koning van Spanje net als ieder sterfelijk mens aan God was onderworpen en dat iedereen het recht had om God te dienen volgens zijn geweten:
Den artikel aengaende de Religie, is den swaersten van allen, mits dat de Religie niet den menschen, maer God aengaet, en moet niet den menschen maer Gode bewesen worden: en der selver is de Konink so wel subject en onderworpen, als 't volk: en de onderhoudinge van die is den Konink en den volke al van gelijken bevolen: van gelijken ook hopen en vresen sy beide of het eeuwig leven, of de eeuwige dood, is dat sy wel of qualijk in de Religie geleefd hebben. Also begeren ook beide, te weten de Konink en het volk (als wy, seggense, 't volk seggen, so meinen wy ook mede eenen yegelijken insonderheid) Gode te dienen na hare consciëntie. Dit aenmerkende en dat sy by experientie waerachtig bevonden hebben, dat geweld en wapen luttel helpen tot verbreidinge en behoudinge der Religien: en gelijk sy niet en willen datmen haren consciëntien geweld doe, dat het ook also niet wel en accordeert mette wet Gods, dat sy eenig geweld doen den consciëntien van andere menschen. [... Wat de Staten voorstonden, was dat een ieder] sonder eenige vervolginge of storinge soude mogen vryelijk na zijne consciëntie God den Heere dienen. [... Dit is iets wat] accordeert mette sachtmoedigheid Christi.

Uit het antwoord van de Nederlandse gezanten op een verzoek om uitleg van 20 mei 1579 tijdens hetzelfde vredesoverleg.

Bor, Oorsprongk II, 55 (dertiende boek, fol. 105).

Het doel van de langdurige besprekingen in Keulen was volgens de Acte van Verlatinghe om een vrede te bemiddelen met waarborg voor de vrijheid,

besondere vander Religie (de conscientie ende Godt principalick raeckende).

Plakkaat van Verlatinge, 75.

Klein plakkaatboek, 137-138.

38 Voor Filips stond gewetensvrijheid gelijk aan 'verwarring van godsdienst'.

Uit de ban van 1580:

[de prins] voorts heeft begonst in te bringen de liberteit van de conscientie, of (om beter te seggen) confusie van Religie.

Bor, Oorsprongk II, 199 (vijftiende boek, fol. 210).

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/bronnen/Pages/1580%2003%2015%20ned.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.

Ook: Oranje, Apologie de Guillaume de Nassau, 9.

Zoals eerder uitgelegd in de paragraaf 'Filips II en de inquisitie', zag Filips een direct verband tussen godsdienstige verwarring en politieke onrust. Alleen al om politieke redenen kon hij daarom geen godsdienstvrijheid toestaan.

DE DOOD VAN DE PRINS 1584

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

38-39 *de vorst ... ter wille van de onderdanen ...*

Plakkaat van Verlatinge, 62-63.

Klein plakkaatboek, 137.

Brandt, Historie der reformatie I, 676.

39 Boven het lied stond Willems eretitel 'pater patriae'.

Hofman, Het lied van Oranje, 117.

Maljaars, Het Wilhelmus, 100.

Nederlandse strijdzangen, 94.

39 Volgens dit lied voldeed de prins ... zette zijn leven voor hen in als een herder.

Zie onder andere de volgende verzen van het Wilhelmus (met 'u' bedoelde de prins de Nederlanden en de Nederlanders):

Dat ik u helpen mag. (derde couplet)

Lijf [leven] en goed altezamen heb ik u niet verschoond [gespaard], (vierde couplet)

Voor Godes Woord ... mijn edel bloed gewaagd. (vijfde couplet)

Die tirannie verdrijven, die mij mijn hert doorwondt. (zesde couplet)

Niet[s] doet mij meer erbarmen ... dan dat ... u de Spaanjaards krenken (tiende couplet)

Had ik geern willen keren van u dit zwaar tempeest [ellende]; (twaalfde couplet)

... mijn arme schapen, die zijt in groten nood, (veertiende couplet)

Nederlandse strijdzangen, 94-97.

39-40 *Het is bijna onmogelijk de grote blijdschap ...*

In de zomer van 1577 bracht de prins een bezoek aan het noorderkwartier van Holland waar hij van stad naar stad trok. Bor schreef over de reactie in de steden:

Het ware by na onmogelijk te beschrijven de grote blijdschap en vreugde diese door sijne komste ontvingen, elk hielt hem gelukkig die hem maer en konde komen te sien, sy hielden hem, naest God, voor den eenigen verlosser van alle hare ellenden, en dat hy hen uitte slavernie der Spangiaerden en vremdelingen verlost hadde: 't gemeen volk in het Noorder-quartier en noemden hem niet dan

Willem-vader, sy spraken en riepen tegen den anderen Willem-vader is gekomen, en dat met sulken affectie, dat men de blijdschap in 't herte wesende, uit de aensichten mocht scheppen.

Bor, Oorsprongk I, 830 (tiende boek, fol. 254).

In 1572 was de prins al een keer in het noorderkwartier geweest. Hij was toen vanuit Duitsland naar de vrije Nederlanden gekomen om hier voorgoed te blijven. Op 20 oktober kwam hij aan in Kampen en vandaar vertrok hij naar Enkhuizen. Bor schreef over het welkom dat hem daar wachtte: *met groter vreuchd en blydschappe [werd hij] aldaer in gehaald en ontfangen, niet alleen van den Gouverneur en Magistraet der voorsz Stede, maer ook van den borgeren en inwoonderen, die so grote tekenen van blijdschap toonden als of sy nu t'eenemaal van alle nood en perijkel verlost waren geweest ... [Van Enkhuizen reisde de prins door de andere steden in dat 'kwartier' en kwam ten slotte in Haarlem aan, waar hij verwacht werd op de vergadering van de Staten van Holland:] hy werd aldaer gelijk hy in alle andere Steden daer hy geweest was met groter blijdschap ontvangen.*

Ibidem, 414 (zesde boek, fol. 302).

Toen de prins in 1574 Leiden bezocht vlak nadat deze stad van de Spaanse belegering was ontzet, werd hij daar met vreugde ontvangen:

De Prince van Orangen quam den vijfden October binnen Leyden, alwaer hy vande Regenten ende Burgeren met vreuchde ontfanghen werde

I.I. Orlers, Beschrijvinge der stad Leyden (Leiden 1614) 415.

I.I. Orlers, Beschrijvinge der stad Leyden (Leiden 1641) 541.

40 *dat men niet weet of men ooit meer volk ...*

Over de biddag 21 maart 1582 te Antwerpen:

's Woensdaegs acht dagen te voren, was by de Magistraet een vaste en biddag geboden om God te bidden voor de gesontheit van den Prince, de welke gehouden werd met sulken menigte en toevloedinge van volk in allen Kerken, datmen niet weet oit meer volx in de Kerken van Antwerpen gesien te hebben, noch noit so vele tranen gestort te sijn, door de grote liefde en affectie die de gemene borgeren en inwoonders van de stad Antwerpen den Prince waren toedragende.

Bor, Oorsprongk II, 314 (zeventiende boek, fol. 17).

40 Een grote menigte verzamelde zich om de prins te zien en 'velen weenden van blijdschap'.

Biddag 2 mei 1582

den 2 Mey wesende biddag [de prins] zijn kerkgang gedaen hadde, daer sulke toeloop was van volk om den Prince te sien, datmen naulijx uit noch in de kerke konden komen, vele weenden van blijdschap

Bor, Oorsprongk II, 316 (zeventiende boek, fol. 19).

40-41 Ruim twee jaar later ... gewond in elkaar.

De hertog van Parma, in die tijd de landvoogd van de Nederlanden, was op de hoogte geweest van de plannen van Balthasar Gerards. Hij had hem tot uitvoering bemoedigd. Over de geslaagde moordaanslag schreef de prins van Parma op 12 augustus 1584 aan zijn koning:

L'acte est tel qu'il mérite grande louange

Correspondance de Guillaume VI, 201.

Filips II was nog tot eind 1590 bezig om te voldoen aan de verplichtingen die hij volgens de ban had aan de familie van de moordenaar van Oranje. Zie acht brieven van Filips daarover tussen 25 oktober 1588 en 6 december 1590.

Ibidem, 223-246.

41 *Mijn God, mijn God, heb medelijden met mij en met dit arme volk.*

Resolutie van de Staten-Generaal van 10 juli 1584:

Ten desen daghe es geschiet de clachelycke moort van Zyne Ex^{cie}., die tusschen den een ende twee uren naernoen es gheschoten met een pistolet, gheladen met dry ballen, deur een, ghenaeempt Baltazar Gheraert, hem segghende Franchois Guyon, oudt XXVII jaeren, gheboren te Willeffan in de France Comté van Bourgoignen, segghende tselve ghedaen te hebben tot dienst van den Coninck van Spagnien ende tselve tevoren ghecommuniqueert te hebben met eenen Jesuyt tot Trier ende daernaer met eenen minnebroer, m^{re}. maistre Gery tot Dornyck, ende oock by billet aen den prince van Parma, die hem versonden heeft aen den heere van Dassonville, daermede hy van dese sake heeft ghetracteert ende ghesloten, ende heeft Zyne Ex^{cie}. in het vallen gheroepen: mon Dieu, ayez pitié de mon âme, mon Dieu, ayez pitié de ce pauvre Peuple: mijn Godt ontfermpt U mijnder ende uwer ermer ghemeynte.

Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609 IV, 1583-1584. N. Japikse ed., Rijks geschiedkundige publicatiën, grote serie nr. 43 ('s-Gravenhage 1919) 655.*

Zie ook het document over Oranje's laatste woorden onder documentatie op www.eenvrijenatie.nl.

41 *Heel de stad is in rouw gedompeld. Zelfs de kleine kinderen huilen op straat.*

Uit een brief van Cornelis van Aerssen, afgevaardigde van Brabant bij de Staten-Generaal, aan de burgemeesters, schepenen, penningmeesters en raad van de stad Brussel (Delft, 11 juli 1584):

Dont par toute la ville l'on est en grand deuil, tellement que les petit enfans en pleurent par les rues.

Correspondance de Guillaume VI, 187.

De moord van 1584, 133.

Uit de brieven die de Staten-Generaal nog op de dag van de moord naar koning Hendrik III van Frankrijk en koningin Elizabeth van Engeland zonden sprak hun grote zorg over de ontstane situatie.

Correspondance de Guillaume VI, 182-185.

Jan van den (of 'van der') Beke, pensionaris van de stad Vlissingen, had connecties met de Nederlandse gereformeerde gemeente in Londen. Op de dag van de moord bevond hij zich in Delft. In de brief die hij enkele dagen later aan de consistorie van die kerk schreef, maakte hij gewag van de verslagenheid in Delft onmiddellijk nadat bekend was geworden dat de prins was vermoord (Vlissingen, 13 juli 1584): *de ghemeente liep over hoop ghelijck in een stadt die byden viandt inghenomen werdt, de vrouwen die creten ende kermden, de deuren ende veijnsteren wierden met groot ghewelt ghesmeten, de mannen liepen achter strate deene met een rappier dander met een hallebaerde, sommige met roers end andere maniere van gheweeren*

Ecclesiae Londino-Batavae archivum II, Epistulae et tractatus. Cum reformationis tum ecclesiae Londino-Batavae historiam illustrantes (1544-1622). Joannes Henricus Hessels ed. (Cantabrigiae 1889) 776.

41 *we hebben onze vader des vaderlands verloren.*

Uit de brief van de Staten-Generaal aan hun ambassadeurs in Frankrijk, Delft, 10 juli 1584:

Dont tout le monde est icy en telle perplexité et dueil, ayant perdu ung tel père de la patrie, que s'est ung pitié de le veoir.

Correspondance de Guillaume VI, 181.

Tien dagen later, op 20 juli, schreven de Staten-Generaal aan dezelfde ambassadeurs:

naerdad doer den greuvelycken ende verradersschen moort, in onze leste brieven begrepen, mijne heeren den Prince van Oraignen, onzen ende des vaderlants goeden vader, van deze wereldt verscheyden is...

Resolutiën der Staten-Generaal IV, 474.*

Filips van Marnix van Sint Aldegonde, vriend en jarenlang naaste medewerker van de prins, beschreef

zijn reactie op het verlies van de prins als volgt:

je confesse qu'avecq tous les gens de bien, j'estoie tresmarri et mesmes estonné d'un si grand malheur, quand nous perdismes la fleur des princes de la chrestienté, et le vrai pere de nostre patrie, la memoire duquel sera en souëfve odeur à toutes generations à jamais, entre les gens de bien
Philippe de Marnix de Sainte Aldegonde, 'Response apologétique à un libelle fameux' (1598) in: Idem, Oeuvres. Correspondance et mélanges (Parijs / Brussel / Leipzig 1860) 399-508, aldaar 415.
Ook: A.A. van Schelven, Marnix van Sint Aldegonde (Utrecht 1939) 166.

GEBEDEN

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

41 *Mijn God, mijn God, heb medelijden met mij en met dit arme volk.*

Resolutiën der Staten-Generaal IV, 655.*

Zie ook het document over Oranje's laatste woorden onder documentatie op www.eenvrijenatie.nl.

41-42 *Maar omdat de laatste woorden van Zijne Excellentie waren ...*

De zestienjarige zoon van prins Willem van Oranje, prins Maurits van Nassau, was in Leiden op de dag dat zijn vader in Delft vermoord werd. Twee dagen later, op 12 juli, stuurde hij vanuit Delft een brief aan de stad Gent, waarin hij verslag deed van de dood van zijn vader:

Maer alzoo de leste woorden van zijne Ex^{cie} waeren, Myn Godt! ontfermt U mynder ziele, myn Godt! ontfermt Uwer ghemeente, Ik verhope oick dat den bermhertighen Godt zal verhoort hebben zyn gebet, ende dat hij dese landen zal nemen onder zyne heylighe beschermenisse ende hoede.

Verhandelingen en onuitgegeven stukken betreffende de geschiedenis der Nederlanden II, J.C. de Jonge ed. ('s-Gravenhage en Amsterdam 1827) 102-103.

De moord van 1584, 136-137.

<http://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/brieven/Pages/1584%2007%2012%20ned.aspx> geraadpleegd op 1 september 2010.

42 *Ik hoop dat deze beproeving ertoe leidt ...*

Uit een brief van graaf Jan van Nassau aan de Staten-Generaal (Dillenburg, 21 juli 1584):

le bras de Jésus-Christ, pour maintenir son troupeau, selon la charge qu'il a du Père, n'est point accourcy par ce meurtre commis ... voire d'aautant plus que les gémissemens et prières des fidèles, se voyans privez d'ung fidèle conducteur, sont enflammez à avoir leur refuge à celluy auquel seul la parolle de Dieu nous conduit: ce qui advindt aussy aux enffans de Dieu en Égypte, que, selon l'accroissement des charges et afflictions, s'approchoit aussy la délivrance; selon l'endurcissement des presécuteurs, s'approchoit aussy leur ruyne en la mer Rouge. ... [197] j'espère que ceste espreuve servira d'esguillon aux magistratz, ministres de la parolle de Dieu et tout le peuple, à courageusement proufficter en la craincte de Dieu, comme faisoit le magistrat et peuple de Ninive, semblablement le roy Josaphat, mectant sa face à chercher le Seigneur

Correspondance de Guillaume VI, 195, 197.

42 In de Bijbel is Ninevé ...

Zie het derde hoofdstuk van het Bijbelboek Jona.

42 *om te wenen, te vasten en waarachtig berouw te tonen van hun zondig leven.*

Het officiële verslag heette het 'Verhael vande moort, ghedaen aanden persoone des doorluchtighen hoochgheboorn fursten ende heeren, heern Wilhelms' en was in 1584 in Delft gedrukt.

[De enige manier om aan het kwaad te ontsnappen is] door weenen, vasten, ende waerachtich berouwe van ons quaet leven [te hebben.]

De moord van 1584, 80.
Correspondance de Guillaume VI, 143-144.

42 Op 14 juli ... kondigden de Staten-Generaal een algemene bid- en vastendag af.

Resolutie van de Staten-Generaal van 14 juli 1584 (de biddag werd in Holland op 25 juli gehouden; de Staten-Generaal hadden de vaststelling van de dag aan de gewesten overgelaten).

Resolutiën der Staten-Generaal IV, 656.*

N.C. Kist, Neêrland's bededagen en biddagsbrieven II, De Nederlandsche biddagsbrieven (Leiden 1849) 45-46.

Correspondance de Guillaume VI, 171.

42-43 Tussen 1572 en 1598 werden ... prins Willem.

Zie voor een uitgebreid overzicht van algemene bid-, vasten- en dankdagen het document 'Overzicht biddagen' onder documentatie op www.eenvrijenatie.nl.

43 De Leidse bevolking werd gekweld door hongersnood en pest.

De prins zelf schatte op de dag na het ontzet van Leiden het aantal slachtoffers tijdens de belegering op zes- tot achtduizend mensen (brief van 4 oktober).

Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. Eerste serie V, 1574-1577. G. Groen van Prinsterer ed. (Leiden 1838) 75-76.

www.inghist.nl/retroboeken/archives/#source=5&page=162 geraadpleegd op 16 september 2010.

Oranje, Brieven, 117.

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/5212 geraadpleegd op 16 september 2010.

43 Meteen daarop gingen de geuzenadmiraals ...

De Admiraelen inde Stadt zijnde, zijn terstont met heur volck ende den Burgeren nae de Kercke ghegaen, ende hebben met den Kinderen van Israel den Heere die hun soo wonderlick een Zee tot drooch Landt gemaect, ... van gantscher herten ghelooft ende ghepresen.

Orlers, Beschrijvinge der stad Leyden (1641) 538.

Orlers, Beschrijvinge der stad Leyden (1614) 412.

Ook: Emanuel van Meteren, Belgische ofte Nederlantsche historie van onsen tijden (Delft 1599) fol. 80a.

Emanuel van Meteren, Nederlantsche historien ofte geschiedenissen inhoudende den gantzen staet, handel, soo van oorlogen als vrede-handels in onsen tyden begin ende einde (z.p. 1611) fol. 160a.

43 Diezelfde middag ... dankten voor deze goede tijding.

Orlers, Beschrijvinge der stad Leyden (1614) 413-414.

Orlers, Beschrijvinge der stad Leyden (1641) 540.

Ook: Van Meteren, Belgische ofte Nederlantsche historie, fol. 80a-b.

Van Meteren, Nederlantsche historien, fol. 160a.

Een dag later schreef de prins aan zijn broer Jan van Nassau (4 oktober 1574, Delft) over het ontzet van Leiden, waarvoor hij de eer aan God gaf:

E.L. sollen hiemitt nit verhalten wie das wir von der gnaden Gottes, nach gehabter grossen sorg, mühe und arbeit, gesterigs tags umb 9 uhren vor dem mittagh die statt von Leijden ... entsetzt, und wiederumb mitt nottürfftigen victualien versehen; dafür wir dem Allmechtigen lob und dank sagen.

Archives ou correspondance V, 75-76.

www.inghist.nl/retroboeken/archives/#source=5&page=162 geraadpleegd op 16 september 2010.

Oranje, Brieven, 117.

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/5212 geraadpleegd op 16 september 2010.

44 Net als in de dagen van Ninevé ... bij een barmhartig God.

Zie deze paragraaf 'Gebeden' en het document 'Overzicht biddagen' onder documentatie op www.eenvrijenatie.nl.

Een voorbeeld uit vele is een brief van prins Willem zelf, die hij richtte aan de Staten van Zeeland met het verzoek om een biddag uit te schrijven (Antwerpen, 6 maart 1578):

Ten anderen opdat Godt almachtich die oogen zijnder bermherticheyt op zyne bedroefde kercke ende gemeente wil nederslagen, ende ons al tsamen in dese beswaerlicke ende periculose tyden met genaden aensien, Soo wert goet dat ghy door den geheelen Lande ende Graefschappe van zeelant eenen gemeenen gebethdach doet publiceren ende houden, Vastelick betrouwende dat die heere Christus zynder litmaeten oitmoedige gebeden zal aenhooren tot vermeerderinge zynder glorie
Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw. F.L. Rutgers ed. ('s-Gravenhage 1899; herdruk Dordrecht 1980) 287.

FILIPS II IN OORLOG 1584-1598

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

45 Paus Sixtus had Elizabeth ... van de roomse kerk kwam.

In het geheim was paus Sixtus met koning Filips II overeengekomen dat Filips Engeland als leen van de paus zou ontvangen. Op deze wijze kreeg de koning een rechtvaardiging van het hoofd van de kerk voor zijn voorgenomen invasie.

Pieter Christiaensz. Bor, Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten, en borgerlyke oneenigheden III (Amsterdam 1681) 315-316 (vijfentwintigste boek, fol. 3, 4).

De paus had Filips II al sinds het voorjaar van 1586 aangemoedigd om Engeland aan te vallen. Een van zijn argumenten was dat een overwinning op Engeland bij zou dragen aan de herovering van de Nederlanden.

Von Ranke, Die römischen Päpste I, 457.

45 De vloot uit Spanje arriveerde eind juli ... een fiasco.

De vloot uit Spanje bestond uit 110 zeer grote schepen en rond de dertig kleinere met meer dan dertigduizend man aan boord, onder wie honderden edellieden uit elk adellijk geslacht van Spanje. De koning van Spanje noemde deze vloot 'invincibel' – onoverwinnelijk. Drie volle jaren was eraan gewerkt. In de Nederlanden onder Spaans bewind lagen tevens 100 middelgrote schepen en talloze kleinere vaartuigen paraat met veertigduizend man om zich bij de vloot uit Spanje te voegen. De in totaal zeventigduizend man waren meesten soldaten, die het invasieleger zouden vormen dat Engeland moest veroveren. De vereniging van beide strijdmachten vond nooit plaats. Van de vloot die uit Spanje was vertrokken keerden slechts 52 of 53 schepen terug met aan boord de helft van de dertigduizend mannen die waren uitgevaren.

Bor, Oorsprongk III, 315-316, 325-326 (vijfentwintigste boek, fol. 4, 11 en 12).

46 De Spanjaarden hebben in de jaren daarop ...

Zoo bleef Philips bij zijn opzet [om te proberen de Franse kroon voor zijn dochter te bemachtigen] – en daaraan, meer dan aan iets anders, hebben wij ons volksbestaan te danken. Als wij de krachten berekenen, die de Spanjaards in de volgende jaren aan den Franschen oorlog verspild hebben, dan kunnen wij ons niet zonder huivering voorstellen, wat er van Nederland zou geworden zijn, als die alle tegen den opstand waren gericht.

Fruin, De Tachtigjarige Oorlog, 84.

http://www.dbnl.org/tekst/frui001tien01_01/frui001tien01_01_0009.php (p. 78) geraadpleegd op 11 oktober 2010.

- 46 Een scheiding in de bestuurlijke ontwikkeling van Spanje en de Zuidelijke Nederlanden.

Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog*, 368-369.

http://www.dbnl.org/tekst/frui001tien01_01/frui001tien01_01_0021.php (p. 354-355) geraadpleegd op 11 oktober 2010.

- 46 Op zijn sterfbed drukte hij zijn dochter Isabella op het hart ...

Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog*, 365-366.

http://www.dbnl.org/tekst/frui001tien01_01/frui001tien01_01_0021.php (p. 351) geraadpleegd op 11 oktober 2010.

Zijn sterven verbrak den laatsten band, die de Vereenigde Gewesten nog aan Spanje verbonden had gehouden. Aan hem hadden de Nederlanders eens den huldigingseed gedaan: menig gemoedelijk man was nog niet overtuigd, dat zulk een eed, om welke reden dan ook, door de onderdanen mocht worden opgezegd. Maar aan zijn opvolger hadden zij geen onderdanigheid gezworen, zij waren jegens hem tot niets verplicht. Nog minder aan Albrecht en Isabella, aan wie de gewesten, zonder hun voorweten of bewilliging, als slaven door den meester, waren weggeschonken.

Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog*, 386.

http://www.dbnl.org/tekst/frui001tien01_01/frui001tien01_01_0023.php (p. 370) geraadpleegd op 11 oktober 2010.

NEDERLAND BAKEN VAN VRIJHEID

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

- 47 Maurits ... dwong met zijn overwinningen in heel Europa respect af.

Over zijn successen en zijn internationale roem zie het hoofdstuk 'De veldtocht van 1591 en 1592' in Fruin's 'Tachtigjarige Oorlog'.

Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog*, 89-123.

http://www.dbnl.org/tekst/frui001tien01_01/frui001tien01_01_0010.php geraadpleegd op 11 oktober 2010.

- 47 Door het hele gebied boven de Rijn vrij te maken van de Spaanse vijand.

al het land benoorden den Rijn, was van vijanden gezuiverd, de tuin der zeven provinciën gesloten.

Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog*, 349.

http://www.dbnl.org/tekst/frui001tien01_01/frui001tien01_01_0019.php (p. 336) geraadpleegd op 11 oktober 2010.

- 47 De meest invloedrijke man ... met diens zoon prins Maurits.

Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog*, 69-70.

http://www.dbnl.org/tekst/frui001tien01_01/frui001tien01_01_0008.php (p. 65-66) geraadpleegd op 11 oktober 2010.

- 47 De Republiek der Nederlanden was een baken van vrijheid geworden in de wereld.

Er bestond hier een grote mate van burgerlijke vrijheid. Ook met de vrijheid van onderzoek stond het gunstig gesteld.

Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog*, 47-48, 287.

http://www.dbnl.org/tekst/frui001tien01_01/frui001tien01_01_0006.php (p. 44-45),
http://www.dbnl.org/tekst/frui001tien01_01/frui001tien01_01_0016.php (p. 277) geraadpleegd op 11 oktober 2010.

Uit liefde voor de vrijheid heeft ons volk zonder te klagen een zware last aan belastingen gedragen.
Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog*, 55-56.

http://www.dbnl.org/tekst/frui001tien01_01/frui001tien01_01_0007.php (p. 52) geraadpleegd op 18 oktober 2010.

Doch hoofdzaak is het algemene beeld; en wie dit onbevangen beschouwt, zal toegeven, dat, voor de verhoudingen van die dagen, de vrijheid van geest en geweten op Nederlands gebied thuis waren.
H.B. Wiardi Beckman, 'Onszelf blijven!' in: Wiardi Beckman (Amsterdam 1946) 17-28, aldaar 20.
Ook: H.B. Wiardi Beckman, 'Onszelf blijven!' in: H.B. Wiardi Beckman, B.M. Telders, Paul Scholten, Den vaderlant ghetrouwe (Haarlem 1940) 7-18, aldaar 10.

47 Een tijd van bloei ... onze 'gouden eeuw'.

Dr. P.L. Muller besloot zijn rijk geïllustreerd werk in drie banden over de Nederlandse zeventiende eeuw als volgt:

Laten we er mede tevreden zijn, dat het zeventiende-eeuwsche Nederland één kunst had, waarin het zoo hoog stond als ooit eenig land voor en na, dat onze schilderkunst den roem van het zeventiende-eeuwsche Nederlandsche volk voor alle eeuwen heeft gevestigd. Want is het niet genoeg, dat ons volk in een enkele eeuw zulk een hoogte bereikte, dat het, klein als het was, vooraan stond onder alle volken, in de staatkunde en in den krijg, in den handel en in de nijverheid, dat het in de wetenschap en in de letteren door geen tijdgenoot werd overschaduwed en in de kunst een geheel afzonderlijke plaats verwierf, een plaats, gelijk aan het Italië der renaissance, aan het Griekenland van Perikles? Dat het Nederlandsche volk dat vermocht, dat geeft ons het volle recht, om die zeventiende eeuw den naam te geven van ONZE GOUDEN EEUW.

P.L. Muller, Onze gouden eeuw. De republiek der vereenigde Nederlanden in haar bloeitijd III, De laatste jaren (Leiden z.j. (1898)) 458-459.

48 Die vijanden meenden dat zij in de wereld alleen te maken hadden ...

De voorseyde vianden meynende dat sy niet anders ter werelt te doen en hadden dan met desen Prinse alleen, al oft inden hemel gheenen Godt en ware, die ander persoonen souden moghen verwecken, ghelijck hy desen goeden ende vromen Prince verwect hadde, en hebben niet opgehouden van menigherhande manieren te bedencken, soo dat sy eyndelick hem hebben doen vermoorden op den tienden dach van Hoymaent, van desen jare vijftienhondert vierentachtentich
De moord van 1584, 62-63.

Ook: Correspondance de Guillaume VI, 131.

48 We zijn nog diep in de oorlog gewikkeld ...

Uit de laatste brief van de prins van Oranje aan zijn moeder, gravin Juliana van Nassau, geschreven in Antwerpen op 8 juni 1580 (zij overleed acht dagen later op 77-jarige leeftijd):

Was die sachen in disser landen angehet, sein wihr noch in ainem wesen, so dieff im krieg, als wihr je gewesen sein: heut gewinnen wir, morgen verlieren wihr; dermassen das der feint noch wenich fortel auff uns hat. Es were wol zu wunschen das es Gott die genad wolt thun und uns ainen gutten frieden wolt geben, sehe aber noch wenich hoffnung, den alle die mittel die man uns anbeut, das ist das wir Gottes Wort sollen verlassen; welges dan, Gott lob, niemandts gern thun wil, sonder liber das eusserste daran zu wagen, dan den schatz zu verlieren.

Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. Eerste serie VII, 1579-1581. G. Groen van Prinsterer ed. (Leiden 1839) 366-367.

www.inghist.nl/retroboeken/archives/#source=7&page=433 geraadpleegd op 16 september 2010.
Oranje, *Brieven*, 165.

www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/4449 geraadpleegd op 10 april 2010.

Zie ook het Wilhelmus, het vijfde couplet:

*Voor Godes Woord geprezen
Heb ik vrij onversaagd,
Als een held zonder vrezzen
Mijn edel bloed gewaagd.
Nederlandse strijdzangen*, 96.

49 *het goddelijke Woord van dag tot dag meer bekend zal worden ...*

Dat de Nederlanders meer op het oog hadden dan louter het behoud van eigen godsdienstvrijheid, bleek uit een uitspraak van de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden in 1591. In de bekendmaking van een bededag op 26 juni 1591 vroegen zij om gebed, opdat *zijn goddelijk woordt van dage te dage te meer bekend, aengenomen ende eyntelijck alle de werelt doer verbreydt mochte wordden.*

Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609 VII, 1590-1592. N. Japikse ed., Rijks geschiedkundige publicatiën, grote serie nr. 55 ('s-Gravenhage 1923) 315, noot 3.*

Al eerder dat jaar, op 6 april, schreven de Staten-Generaal in een brief over een te houden biddag over hun wens dat

zynen naem geërt ende zijn goddelijk woordt alle de wyde wereld doere verbreydt ... mochtte wordden

Resolutiën der Staten-Generaal VII, 505.*

In een oproep voor een algemene vasten- en biddag die op 7 mei 1592 in alle provincies gehouden zou worden, vroegen de Staten-Generaal gebed voor de koning van Frankrijk in oorlog met Spanje. Het ging daarbij om de algemene christelijke zaak, opdat

de kennisse des Goddel. woorts alle de werelt deur langs soe meer wordt verbreyt

Kist, Neêrland's bededagen II, 64-65; citaat 65.

Ook de Raad van State uitte zich in dezelfde trant in een gebedsoproep in 1593 (voor de algemene vasten- en biddag van 14 april in alle verenigde provincies). Voorbede werd gevraagd voor de eigen strijd en voor de vorsten van andere landen die voor de christelijke zaak streden, opdat het *Goddel. woort alle de wereld over soe langer soe meer tot synder glorie ende grote blydschap van alle gelovige gemeenten [wordt] verbreyt*
Ibidem, 67-68; citaat 68.

HITLERS ACHTERGROND

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

54 Er volgden jaren van strijd aan het Duitse front in Frankrijk.

De frontervaringen van de oorlog leidden bij Hitler tot een innerlijke strijd, waarbij plichtsbesef om de voorrang streed met de angst voor de dood. Ongeveer een jaar duurde deze innerlijke strijd, totdat het plichtsbesef de overhand kreeg.

Der Wille war endlich restlos Herr geworden. ... Nun erst konnte das Schicksal zu den letzten Proben schreiten, ohne daß die Nerven rissen oder der Verstand versagte. Aus dem jungen Kriegsfreiwilligen war ein alter Soldat geworden.

Adolf Hitler, Mein Kampf I, Eine Abrechnung (München 1933) 181.

55 Adolf Hitler zou later zijn besluit om in de politiek te gaan ...

Hitler hoorde volgens zijn weergave in 'Mein Kampf' op 10 november 1918 tegelijkertijd over het uitroepen van de Republiek en de capitulatie van het leger. Hitler zag dit als verraad. Zijn haat werd opgewekt tegen degenen die in zijn ogen verantwoordelijk daarvoor waren, namelijk Joodse marxisten (hij haalde de begrippen Joden en marxisten door elkaar, alsof alle marxisten Joden waren). Op dat moment besloot hij in de politiek te gaan:

Ich aber beschloß, Politiker zu werden.

Hitler, Mein Kampf I, 222-223, 225; citaat 225.

55 Tijdens zijn gevangenschap in 1924 ... schreef hij 'Mein Kampf'.

Adolf Hitler schreef 'Mein Kampf' in twee delen. Het eerste deel met de ondertitel 'Eine Abrechnung' verscheen in juli 1925; deel twee met als ondertitel 'Die nationalsozialistische Bewegung' verscheen in december 1926.

HITLERS WERELDBEELD 1925

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

56 De tekst van Hitlers 'Mein Kampf' ... voor heel Duitsland.

In 1936 verscheen in Frankrijk deze waarschuwing over 'Mein Kampf':

man vergisst, dass es sich hier um keine Jugendsünde des deutschen Diktators, sondern vielmehr um das stets aktuelle Rezeptbuch des nationalsozialistischen Regimes handelt, in dem alles irrsinnige Wollen einmal und für immer festgelegt worden ist. Hitler schwört wie ein Orthodoxer auf seine eigene Verkündung, auf seinen Berg Sinai. Er verwirklicht stets und immer nur das, was er dort versprochen und verheissen.

Manuel Humbert, Adolf Hitlers 'Mein Kampf'. Dichtung und Wahrheit (Parijs 1936) 11-12.

Manuel Humbert was een pseudoniem van de in 1933 uit Duitsland uitgeweken Kurt Caro. De bekende schrijver Heinrich Mann schreef het voorwoord.

56 *Hetzelfde bloed hoort in een gemeenschappelijk rijk.*

Het eerste thema waar Hitler 'Mein Kampf' mee begon was de vereniging van Duitsland en Oostenrijk in een groot-Duitse staat. De reden:

Gleiches Blut gehört in ein gemeinsames Reich.

Hitler, Mein Kampf I, 1.

Verbonden met het idee van bloed en ras was het idee van volken. Het Duitse volk behoorde in de optiek van Hitler tot het Germaanse of Arische ras. Joden hoorden niet thuis in het Duitse volk. 'Mein Kampf' stond vol met de woorden Duits, Duitser, Duitsland en nationaal. Daarbij moet steeds bedacht worden, dat volgens Hitler een biologisch ras de basis vormde voor de Duitse natie.

Een heel hoofdstuk, 'Rasse und Boden', wijdde Hitler aan zijn favoriete onderwerp 'rassen'. Hier slechts een citaat om een indruk te geven:

Was nicht gute Rasse ist auf dieser Welt, ist Spreu. Alles weltgeschichtliche Geschehen ist aber nur die Äußerung des Selbsterhaltungstriebes der Rassen

Ibidem, 324.

Volgens Adolf Hitler was de staat niets anders dan een organisatievorm die ontstaan was uit de drang om de 'soort' (oftewel het ras) in stand te houden. Hij noemde het in 'Mein Kampf' een 'volks' of etnisch organisme:

Der Trieb der Arterhaltung ist die erste Ursache zur Bildung menschlicher Gemeinschaften. Damit aber ist der Staat ein völkischer Organismus und nicht eine wirtschaftliche Organisation.

Hitler, Mein Kampf I, 165.

Verderop in zijn boek gaf hij zelf de definitie van zijn begrip 'volksorganisme':

Einen germanischen Staat deutscher Nation.

Ibidem, 362.

Het vierde punt van het programma van de NSDAP luidde:

Staatsbürger kann nur sein, wer Volksgenosse ist. Volksgenosse kann nur sein, wer deutschen Blutes ist, ohne Rücksichtnahme auf Konfession. Kein Jude kann daher Volksgenosse sein.

Gottfried Feder, Was will Adolf Hitler? Das Programm der N.S.D.A.P. (vierde druk; München 1931) 3.

Gottfried Feder, Das Programm der N.S.D.A.P. und seine weltanschaulichen Grundgedanken (vijfde druk; München 1938) 15.

Toen zij aan de macht waren, trachtten de nationaalsocialisten de eenheid die zij zagen tussen volk, staat en ras in beleid om te zetten. Als kersverse rijkskanselier besprak Adolf Hitler het 'Ostpfeußenplan' in de zomer van 1933 met zijn ministers. Een van de hoofddoelen van het plan was: *die Einheit von Rasse, Nation, Staat*

De eenheid kwam ook naar voren in de titel die men voor het Duitse rijk had bedacht: *das Großgermanische Reich deutscher Nation*

Hier werden ras (Germaans), volk (Duits, natie) en staat (rijk) aan elkaar verbonden.

Bruno Wasser, Himmlers Raumplanung im Osten. Der Generalplan Ost in Polen 1940-1944 (Basel/Berlijn/Boston 1993) 16.

57 In dit rassendenken ... 'Blut und Boden' (bloed en bodem).

Naast het woord 'bodem' gebruikte Hitler ook het woord 'ruimte' of 'leefruimte'. Het Duitse woord 'Lebensraum' was een sleutelwoord in de nationaalsocialistische ideologie.

Direct na de woorden in 'Mein Kampf' over 'hetzelfde bloed in een gemeenschappelijk rijk' volgde deze redenering:

Das deutsche Volk besitzt solange kein moralisches Recht zu kolonialpolitischer Tätigkeit, solange es nicht einmal seine eigenen Söhne in einen gemeinsamen Staat zu fassen vermag. Erst wenn des Reiches Grenze auch den letzten Deutschen umschließt, ohne mehr die Sicherheit seiner Ernährung bieten zu können, ersteht aus der Not des eigenen Volkes das moralische Recht zur Erwerbung fremden Grund und Bodens.

Hitler, Mein Kampf I, 1.

Anders gezegd betekende politieke vereniging het samenbrengen van een volk op eigen bodem. Daarna kon uitbreiding richting buitenlandse bodem volgen.

Hitler gebruikte het Europese kolonialisme als voorbeeld en kwam tot de conclusie dat Duitsland haar uitbreiding op het eigen continent moest zoeken:

Viele europäischen Staaten gleichen heute auf die Spitze gestellten Pyramiden. Ihre europäische Grundfläche ist lächerlich klein gegenüber ihrer übrigen Belastung in Kolonien, Außenhandel usw. Man darf sagen: Spitze in Europa, Basis in der ganzen Welt; zum Unterschiede der amerikanischen Union, die die Basis noch im eigenen Kontinent besitzt und nur mit der Spitze die übrige Erde berührt. Daher kommt aber auch die unerhörte innere Kraft dieses Staates und die Schwäche der meisten europäischen Kolonialmächte. ... Für Deutschland lag demnach die einzige Möglichkeit zur Durchführung einer gesunden Bodenpolitik nur in der Erwerbung von neuem Lande in Europa selber. ... Man hatte sich Klarheit zu verschaffen, daß dieses Ziel nur unter Kampf zu erreichen war, und mußte dem Waffengange dann aber auch ruhig und gefaßt ins Auge sehen.

Ibidem, 152-153.

In het tweede deel van 'Mein Kampf', dat in 1926 uit kwam, werkte Hitler zijn ideeën voor expansie uit in het hoofdstuk 'Ostorientierung oder Ostpolitik'. Daarin noemde hij Rusland onomwonden als doelwit van uitbreiding Duits grondgebied:

Wenn wir aber heute in Europa von neuem Grund und Boden reden, können wir in erster Linie nur an Rußland und die ihm untertanen Randstaaten denken.

Adolf Hitler, Mein Kampf II, Die nationalsozialistische Bewegung (München 1934) 726-758; citaat 742.

In overeenstemming met Hitlers opvattingen luidde het derde punt van het programma van de NSDAP: *Wir fordern Land und Boden (Kolonien) zur Ernährung unseres Volkes und Ansiedlung unseres Bevölkerungs-Überschusses.*

Feder, Was will Adolf Hitler?, 3.

Feder, Das Programm der N.S.D.A.P., 15.

57 De 'ijzeren logica van de natuur' maakte strijd noodzakelijk.

Hitler schreef over zijn overtuiging als over een geloof; hij bezigde woorden zoals 'zonde', 'paradijs' en 'de eeuwige schepper'. De invulling die hij aan die woorden gaf was onorthodox. Voor hem was de wil van de eeuwige schepper gelijk aan de 'ijzeren logica van de natuur', oftewel de strijd om het bestaan waarin de zwakke vernietigd werd om plaats te maken voor de sterkere. Het paradijs was voor hem de plek waar het sterke ras zuiver was, dat wil zeggen onvermengd met elementen van een zwakker ras. De kruising van sterke en zwakke rassen was daarom in zijn ogen onethisch. De vermenging van menselijke rassen (Rassenkreuzung) was een groot kwaad. Hitler noemde het zelfs zonde:

Sünde ... wider den Willen des ewigen Schöpfers [dat wil zeggen:] ... gegen die eiserne Logik der Natur

Hitler, Mein Kampf I, 314.

Of, toegepast op het Arische (Germaanse) ras:

Der Arier gab die Reinheit seines Blutes auf und verlor dafür den Aufenthalt im Paradiese

Ibidem, 324.

57 Wie wil leven, moet ook vechten ...

Wer leben will, der kämpfe also, und wer nicht streiten will in dieser Welt des ewigen Ringens, verdient das Leben nicht

Ibidem, 317.

In 'Mein Kampf' werden constant woorden gebezigd die op strijd en oorlog duiden: der Kampf, das Ringen, kämpfen, angreifen, schlagen, Krieg, Sieg.

Hitlers karaktereigenschappen kwamen overeen met de centrale rol die strijd in zijn leven speelde: *Seine positiven Eigenschaften – Willenskraft, Wagemut, Tapferkeit, Zähigkeit – liegen alle auf der "harten" Seite. Die negativen erst recht: Rücksichtslosigkeit, Rachsucht, Treulosigkeit und Grausamkeit. Dazu kommt, und zwar ebenfalls von Anfang an, ein totaler Mangel an Fähigkeit zur Selbstkritik.*

Sebastian Haffner, Anmerkungen zu Hitler (6e druk; München 1978) 13.

Zijn positieve eigenschappen – wilskracht, durf, dapperheid, uithoudingsvermogen – behoren alle tot de 'harde' kant. En dat geldt al helemaal voor zijn negatieve eigenschappen: meedogenloosheid, wraakzucht, trouweloosheid en wreedheid.

Sebastian Haffner, Kanttekeningen bij Hitler (herz. paperback-editie 2010; Amsterdam 2002) 14.

Voor Hitler bestond politiek louter uit oorlog (strijd) en oorlogsvoorbereiding.

Haffner, Anmerkungen, 100-101.

Haffner, Kanttekeningen, 99-100.

57 Hitlers visie op de mens ...

De Engelse amateur-bioloog Charles Darwin maakte in de tweede helft van de negentiende eeuw het evolutiedenken populair. Met spontane evolutie wilde hij het ontstaan van de diersoorten en het

ontstaan van de mens verklaren. Zijn evolutietheorie gaf aanleiding tot een verlaging van de waarde van de mens ten opzichte van de joods-christelijke opvatting van de speciale schepping van de mens door een eeuwige God. De denkstroming die de evolutiegedachte verder uitwerkte op het gebied van het maatschappelijke leven werd sociaaldarwinisme genoemd. Het sociaaldarwinisme kende vele richtingen waarvan sommige in opvatting sterk overeenkwamen met de ideeën van Hitler en van de nationaalsocialisten.

Bewijs van Hitlers sociaaldarwinistische denkbeelden dateert al van voor 'Mein Kampf'. Op 13 april 1923 sprak Hitler voor ongeveer zeventuizend toehoorders op een bijeenkomst van de NSDAP in München (een half jaar voor zijn greep naar de macht in Beieren). In zijn toespraak wees hij onder andere het pacifisme en het idee van een internationaal gerechtshof af. Het enige internationale recht dat werkte was het recht van de sterkste. Bewijzen voor het feit dat alleen het recht van de sterkste telde, vond men in de geschiedenis en de natuur. Het recht van de sterkte hield de noodzaak in om oorlog te voeren:

Aus der Geschichte sieht man, daß das Recht an sich gar nichts nützt, wenn nicht dahinter eine gewaltige Macht steht. Wer nicht die Kraft hat, sein Recht durchzusetzen, dem nützt das Recht allein gar nichts. Gesiegt hat stets die Stärke. .... Die ganze Natur ist ein dauerndes Ringen zwischen Kraft und Schwäche, ein dauernder Sieg der Starken über die Schwachen. Fäulnis wäre die ganze Natur, wenn es anders wäre, und zur Fäulnis werden die Staaten, die dieses Gesetz nicht anerkennen wollen. Adolf Hitler, Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924. Eberhard Jäckel en Axel Kuhn ed. (Stuttgart 1980) 887.

In zijn denken nam de strijd om het bestaan ('Existenzkampf' of 'Kampf für das Dasein') een centrale plaats in. In 'Mein Kampf' schreef hij over een dergelijke strijd:

van zijn vader;

van zichzelf;

van volken in het algemeen;

van Duitsland in het bijzonder.

Hitler, Mein Kampf I, respectievelijk 5, 30, 105, 152.

Sprekend over de strijd om het bestaan van het Duitse volk:

Ein stärkeres Geschlecht wird die Schwachen verjagen, da der Drang zum Leben in seiner letzten Form alle lächerlichen Fesseln einer sogenannten Humanität der einzelnen immer wieder zerbrechen wird, um an seine Stelle die Humanität der Natur treten zu lassen, die die Schwäche vernichtet, um der Stärke den Platz zu schenken.

Ibidem, 145.

Der Mensch, der die Rassengesetze verkennt und mißachtet, bringt sich wirklich um das Glück, das ihm bestimmt erscheint. Er verhindert den Siegeszug der besten Rasse und damit aber auch die Vorbedingung zu allem menschlichen Fortschritt.

Ibidem, 317.

Verschillende schrijvers hebben gewezen op de invloed van sociaaldarwinistische ideeën op het wereldbeeld van Hitler:

De denkbeelden die van invloed waren op Hitler tijdens zijn periode in Wenen waren doordrenkt van het darwinisme:

Ganz deutlich wird in allen diesen Theorien die ebenfalls dem Zeitgeist um 1900 entsprechende darwinistische Grundhaltung, daß der Untergang des Schwachen ebenso unausweichlich wie der Sieg des Starken sei.

Brigitte Hamann, Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators (8e druk; München en Zürich 1998) 335.

Die Absicht, den rassistischen Gegner zu vernichten und das eigene Volk höherzuzüchten, offenbart, daß das rassistische Dogma Hitlers, Komponente und gleichzeitig mit der Erfüllung Ziel seines 'Programms',

der Gedankenwelt des sogenannten Sozialdarwinismus entstammte. ... Hitler hatte – hierin durchaus nicht originell – mit der Übernahme des biologistischen Weltbildes zwei charakterische Ergänzungen vorgenommen.

Georg Lilienthal, Der 'Lebensborn e.V.'. Ein Instrument nationalsozialistischer Rassenpolitik (derde druk; Frankfurt am Main 2003) 17.

Der Sozialdarwinismus, ursprünglich eine ideologische Modeströmung unter Biologen und Medizinern, hatte längst auf die Öffentlichkeit übergegriffen und sich in Gestalt populärer Varianten als Mitvorbereiter der Rassenideologie des Dritten Reiches auszuwirken begonnen. Hitlers 'Mein Kampf' zeigt, wie unmittelbar die NS-Rassenideologie an bestimmte Züge des Sozialdarwinismus anknüpfen und sie für ihre Zwecke nutzbar machen konnte.

Günter Altner, 'Der Sozialdarwinismus' in: Günter Altner ed., Der Darwinismus. Die Geschichte einer Theorie (Darmstadt 1981) 95-99, aldaar 98.

Nazi genocide did not take place in a vacuum. Genocide was only the most radical method of excluding groups of human beings from the German national community. The policy of exclusion followed and drew upon more than fifty years of scientific opposition to the equality of man. ... The growing importance of the biological sciences in the nineteenth century, following the discoveries of Charles Darwin, led most scientists to advance theories of human inequality as matters of scientific fact.

Henry Friedlander, The origins of nazi genocide. From euthanasia to the final solution (Chapel Hill en Londen 1995) 1.

Eugenetica, de wetenschap voor rassenverbetering, was een onderdeel van de bredere sociaaldarwinistische beweging. Het sociaaldarwinisme was net als in andere westerse landen rond het begin van de twintigste eeuw populair geworden in Duitsland. Eugenetica had tijdens de Weimar republiek, de tijd direct voor Hitler, steun bij alle Duitse politieke partijen. Ibidem, 4, 9-10.

Voor een overzicht van de historische ontwikkeling van sociaaldarwinistisch denken in Duitsland tot en met de tijd van het nationaalsocialisme, zie het hele eerste hoofdstuk 'The setting' in Friedlanders 'The origins of nazi genocide.' Ibidem, 1-22.

Hitlers wereldbeeld kwam overeen met de denkbeelden die enerzijds populair waren bij het grote publiek en anderzijds gedragen werden door leidende wetenschappers: *social Darwinist racism, evolutionary ethics and eugenics were ... mainstream ideas of respectable, leading thinkers in the German academic community. Many biologists and anthropologists at major universities ... embraced ideas about racial inequality, racial struggle, eugenics and euthanasia similar to Hitler's views. This helps make intelligible the willingness of 'ordinary Germans,' and even more so, leading physicians and scientists, to actively aid and abet Nazi atrocities.* Richard Weikart, From Darwin to Hitler. Evolutionary ethics, eugenics, and racism in Germany (New York 2004) 225.

DE NAZI'S AAN DE MACHT 1925-1938

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

59 Met de Führer aan het hoofd kon de 'zegetocht' van het beste ras beginnen.

Der Mensch, der die Rassengesetze erkennt und mißachtet, bringt sich wirklich um das Glück, das ihm bestimmt erscheint. Er verhindert den Siegeszug der besten Rasse und damit aber auch die Vorbedingung zu allem menschlichen Fortschritt.

Hitler, Mein Kampf I, 317.

OORLOG 1939

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

59-60 *Men zal me wel verwijten: 'Strijd en nog eens strijd'. ...*

Man wird mir vorwerfen: Kampf und wieder Kampf. Ich sehe im Kampf das Schicksal aller Wesen. Niemand kann dem Kampf entgehen, falls er nicht unterliegen will. Die steigende Volkszahl erfordert größeren Lebensraum. ... [1424] Kriege werden immer beendet nur durch Vernichtung des Gegners. Jeder, der anders denkt, ist unverantwortlich. ... Keine Kompromisse. Härte gegen sich selbst. Ich werde angreifen und nicht kapitulieren. Das Schicksal des Reiches hängt nur von mir ab. Ich werde danach handeln.

Toespraak van Hitler, Berlijn, 23 november 1939.

Adolf Hitler, Hitler. Reden und Proklamationen, 1932-1945 II, Untergang 1939-1945. Max Domarus ed. (Neustadt a.d. Aisch 1963) 1422, 1424.

60 De invasie in Polen was een eerste stap ...

Reeds in de zomer van 1933, enkele maanden na de machtsovername, had de nationaalsocialistische regering het 'Ostpreußenplan' besproken. Dat plan kwam neer op uitbreiding van de Duitse 'leefruimte' (Lebensraum) door een veroveringsoorlog naar het oosten.

Wasser, Himmlers Raumplanung im Osten, 16.

Op 26 juni 1935 werd de 'Reichsstelle für Raumordnung' opgericht, een officiële instantie voor de planning van de Duitse 'leefruimte'. Deze instelling stond onder direct bestuur van Hitler zelf.

Ibidem, 14.

De grootste plannen voor 'leefruimte' in het oosten waren afhankelijk van oorlog met Rusland. In 1941 werkte de SS aan een demografisch plan voor het grondgebied dat het Duitse leger door operatie Barbarossa – de aanval op Rusland – wilde veroveren. Dit plan kreeg de naam Generalplan Ost en omvatte een dertigjarenplan waarin niet-Duitse bewoners ('Fremdvölkische') plaats moesten maken voor Duitse kolonisten (volksplanters). Volgens de berekening van de SS zouden dat niet minder dan 31 miljoen zijn: die moesten weg, deels door te emigreren ('auszusiedeln'), deels door 'verwijderd te worden' ('zu beseitigen').

Ibidem, 51.

Zie ook: Ian Kershaw, Hitler 1936-1945. Vergelding (herz. paperback-editie 2003; Utrecht 2008) 638.

Ian Kershaw, Hitler 1936-1945. Nemesis (Londen en New York 2000) 462.

60 Het nieuw veroverde gebied moest rijp gemaakt worden voor Duitse kolonisatie.

Na de inval in Polen gaf Hitler toestemming voor een liquidatieprogramma om Polen etnisch te zuiveren. Hiermee stak hij volgens de biograaf Kershaw de Rubicon over naar een ongecontroleerd barbaarendom. Het ging verder dan het geweld dat tot dan toe in eigen land was gepleegd tegen zowel politieke tegenstanders als Joden. Het ging in Polen om was ongecontroleerd en systematisch geweld op grote schaal. Polen was het oefenterrein voor wat zou volgen.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Vergelding, 372.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Nemesis, 248-249.

60 Speciale commando's werden ingezet ...

Polen was het eerste land waar de SS speciale 'Einsatzgruppen' inzette, die zich uitsluitend bezig hielden met etnische zuiveringsacties. Joden van alle rangen en standen waren het slachtoffer, maar van de Polen werden op grote schaal leidinggevenden omgebracht: politici, intellectuelen en geestelijken. Het doel was om de overgebleven Polen gemakkelijker tot slaven te maken.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Vergelding, 363-367.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Nemesis, 241-244.

60 Voor ons staat vast, dat de oorlog alleen kan eindigen ...

Hitler zei op 30 januari 1942 in een rede in het sportpaleis in Berlijn, nadat hij gesproken had over de eeuwenlange vijandschap van Engeland tegen Duitsland :

Wir sind uns dabei im klaren darüber, daß der Krieg nur damit enden kann, daß entweder die arischen Völker ausgerottet werden, oder daß das Judentum aus Europa verschwindet. Ich habe am 1. September 1939 im Deutschen Reichstag es schon ausgesprochen – und ich hüte mich vor voreiligen Prophezeiungen -, daß dieser Krieg nicht so ausgehen wird, wie es sich die Juden vorstellen, nämlich daß die europäisch-arischen Völker ausgerottet werden, sondern daß das Ergebnis dieses Krieges die Vernichtung des Judentums sein wird.

Het begrip Arisch ras is vooral bekend uit de nationaalsocialistische propaganda; de vertaling 'Germaans' geeft ongeveer hetzelfde begrip weer.

Hitler, Hitler. Reden und Proklamationen II, 1828-1829.

61 Reichsleiter Bouhler en dr. med. Brandt ...

Onder het document had Hitler zijn handtekening geplaatst.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Vergelding, 376.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Nemesis, 253.

De originele Duitse tekst luidde:

Adolf Hitler

Berlin, den 1. September 1939

Reichsleiter Bouhler und Dr. med. Brandt sind unter Verantwortung beauftragt, die Befugnisse namentlich zu bestimmender Ärzte so zu erweitern, daß nach menschlichem Ermessen unheilbar Kranken bei kritischster Beurteilung ihres Krankheitszustandes der Gnadentod gewährt werden kann.

gez.: Adolf Hitler.

Ernst Klee, "Euthanasie" im NS-Staat. Die "Vernichtung lebensunwerten Lebens" (Frankfurt a.M. 1986) 100.

Hitler, Hitler. Reden und Proklamationen II, 1310.

61 Tussen de zeventig- en negentigduizend Duitsers kregen de 'genadedood'.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Vergelding, 385.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Nemesis, 261.

61-62 Deze mensen vormden volgens de nazi-ideologie ...

Het begrip van de 'vernietiging van levensonwaardig leven' was al in 1920 geïntroduceerd door een publicatie van de advocaat professor Karl Binding en de psychiater dr. Alfred Hoche. Dat zal er aan bij gedragen hebben dat artsen, ook die geen nationaalsocialisten waren, meededen aan de euthanasieacties in het land. Hitler was niet verantwoordelijk voor de mentaliteit die leidde tot het doden van geesteszieken. Deze mentaliteit bestond al binnen de medische en psychiatrische beroepsgroep en Hitler hoefde er alleen de condities voor te scheppen (geen gerechtelijke vervolging) en er het groene licht aan te geven.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Vergelding, 377-378.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Nemesis, 254-255.

De rechterlijke macht, de criminele politie en de bureaucratie hielpen met het nationaalsocialistische beleid om de Duitse samenleving te 'zuiveren' van ongewenste personen.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Vergelding, 356.

Kershaw, Hitler 1936-1945. Nemesis, 234.

Deze brede maatschappelijke steun hield verband met de invloed van het sociaaldarwinisme. Zie de aantekeningen bij pagina 57 'Hitlers visie op de mens ...'

62 1 September was voor de wereld het begin ...

In september 1939 werd ook een begin gemaakt met het uitmoorden van zigeuners in Duitsland. Van naar schatting vijftienduizend zigeuners in Duitsland in 1939 waren er in 1945 nog maar ongeveer vijfduizend in leven.

Haffner, Anmerkungen, 166-167.

Haffner, Kanttekeningen, 165-166.

Samenvattend was het begin van de grote oorlog in september 1939 voor de Duitse dictator niet het slechts het begin van een militaire krachtmeting, maar het startsein voor een rassenstrijd. Daarin pasten deze bevelen en maatregelen :

- De inval in Polen om 'levensruimte' voor het Duitse volk te verwerven;
- Liquidaties in Polen van leidinggevende Polen om een begin te maken met de onderwerping van 'minderwaardige rassen';
- Liquidaties van Joden en de vorming van Joodse getto's in Polen om een begin te maken met de 'Jodenvernietiging';
- Moord op Duitse burgers onder het mom van 'genadedood' in Duitsland om het Duitse volk te zuiveren van 'zwakke elementen';
- Uitroeijing van zigeuners in Duitsland.

De conclusie van de studie van Burleigh en Wippermann naar de maatschappelijke doelen van het nationaalsocialistische regime is dat er maar een doel was. Dat ene maatschappelijke doel was het scheppen van een nieuwe racistische orde, een *hierarchically organized, racist society, with healthy, 'Aryan' German man at the apex ... In the eyes of the regime's racial politicians, the Second World War was above all a racial war ... The Third Reich was intended to be a racial rather than a class society.*

Michael Burleigh en Wolfgang Wippermann, The racial state. Germany 1933-1945 (Cambridge en New York 1991) 306.

62 De 'ijzeren logica van de natuur'.

die eiserne Logik der Natur

Hitler, Mein Kampf I, 314.

NEDERLAND IN OORLOG 1940

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

62 *Mijn besluit is onverbiddelijk. ...*

Mein Entschluß ist unabänderlich. Ich werde Frankreich und England angreifen zum günstigsten und schnellsten Zeitpunkt. Verletzung der Neutralität Belgiens und Hollands ist bedeutungslos. Kein Mensch fragt danach, wenn wir gesiegt haben.

Hitler, Hitler. Reden und Proklamationen II, 1426.

Hier volgt een uitgebreide weergave van de toespraak, waaruit dit citaat en enkele andere citaten zijn overgenomen. Op 23 november 1939 ontving Hitler de bevelhebbers van zijn leger, de Wehrmacht, op de rijkskanselarij. Hij sprak hen langdurig toe:

Zwangsläufig kam es erst zum Kampf gegen Polen. Man wird mir vorwerfen: Kampf und wieder Kampf. Ich sehe im Kampf das Schicksal aller Wesen. Niemand kann dem Kampf entgehen, falls er nicht unterliegen will. Die steigende Volkszahl erfordert größeren Lebensraum. Mein Ziel war, ein vernünftiges Verhältnis zwischen Volkszahl und Volksraum herbeizuführen. Hier muß der Kampf

einsetzen. Um die Lösung dieser Aufgabe kommt kein Volk herum oder es muß verzichten und allmählich untergehen. Das lehrt die Geschichte. ... Es ist ein ewiges Problem, die Zahl der Deutschen in Verhältnis zu bringen zum Boden. Sicherung des notwendigen Raumes. Keine geklügelte Gescheitheit hilft hier, Lösung nur mit dem Schwert. Ein Volk, das die Kraft nicht aufbringt zum Kampf, muß abtreten. [1423] [Bespreekt de militaire geschiedenis van de laatste 100 jaar, en met name het gevaar voor Duitsland van oorlog op twee fronten; nu is er door Poolse veldtocht voorlopig geen oostfront te verwachten.] ...

Ich habe lange gezweifelt, ob ich erst im Osten und dann im Westen losschlagen sollte. Grundsätzlich habe ich die Wehrmacht nicht aufgestellt, um nicht zu schlagen. Der Entschluß zum Schlagen war immer in mir. Früher oder später wollte ich das Problem lösen. Zwangsläufig wurde entschieden, daß der Osten zunächst zum Ausfall gebracht wurde. [1424] [bespreekt factoren voor vervolg van de oorlog] ...

Als letzten Faktor muß ich in aller Bescheidenheit meine eigene Person nennen: unersetzbar. Weder eine militärische noch eine zivile Persönlichkeit könnte mich ersetzen. Die Attentatsversuche können sich wiederholen. Ich bin überzeugt von der Kraft meines Gehirns und von meiner Entschlußkraft. Kriege werde immer beendet nur durch Vernichtung des Gegners. Jeder, der anders denkt, ist unverantwortlich. Die Zeit arbeitet für den Gegner. Jetzt ist eine Kräfteverhältnis, das sich für uns nicht mehr verbessern, sonder nur verschlechtern kann. Der Gegner wird nicht Frieden schließen, wenn das Kräfteverhältnis für uns ungünstig ist. Keine Kompromisse. Härte gegen sich selbst. Ich werde angreifen und nicht kapitulieren. Das Schicksal des Reiches hängt nur von mir ab. Ich werde danach handeln. [1426] ... Mein Entschluß ist unabänderlich. Ich werde Frankreich und England angreifen zum günstigsten und schnellsten Zeitpunkt. Verletzung der Neutralität Belgiens und Hollands ist bedeutungslos. Kein Mensch fragt danach, wenn wir gesiegt haben. Ibidem, 1422-1426.

63 Mijn Volk! Nadat ons land ...

Proclamatie van Wilhelmina na de overval van ons land door de vijand op 10 mei 1940.

Prinses Wilhelmina, Eenzaam maar niet alleen (13e druk; Baarn 2003) 270-271.

Koningin Wilhelmina, De koningin sprak. Proclamaties en radio-toespraken van H.M. Koningin Wilhelmina gedurende de oorlogsjaren 1940-1945. M.G. Schenk en J.B.Th. Spaan ed. (z.p. (Utrecht) 1945) 5.

63 Met de woorden 'stipte neutraliteit' en 'angstvallig' ...

De Nederlandse politiek tussen de twee wereldoorlogen maakt geen sterke indruk. Er waren weinig nationale leiders die openlijk gewezen hadden op het gevaar dat van het nationaalsocialistische Duitsland uitging. Koningin Wilhelmina kwam tot dit oordeel:

Er waren toen [in de jaren van het interbellum en tijdens de Tweede Wereldoorlog] maar weinig figuren, die de grote problemen beheersten. De laatste vijfenzeventig jaren hebben weinig werkelijke staatslieden opgeleverd.

Wilhelmina, Eenzaam maar niet alleen, 198.

Dr. L. de Jong maakte in zijn officiële beschrijving van de Tweede Wereldoorlog de balans op van de jaren dertig:

[Nederland heeft] uit zijn midden onvoldoende leidlieden ... voortgebracht om het tijdig te wijzen op het noodweer dat sinds '33 kwam opzetten.

L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog I, Voorspel ('s-Gravenhage 1969) 724.

63 Onze verdediging bleek niet opgewassen tegen de Duitse agressor.

De prestaties van het Nederlandse leger van 10 tot 15 mei 1940 staan ter discussie. Dr. L. de Jong legde

de nadruk op een slappe Nederlandse verdediging. Pim Boellaard, een van de strijdende officieren en latere verzetsman, wees er op dat het Nederlandse leger aanzienlijke schade aan de Duitse luchtmacht had toegebracht en had verijdeld dat de regering en de koningin gevangen werden genomen. Jolande Withuis, Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001). Het leven van een verzetsheld (Amsterdam 2008) 94.

Deze discussie is van geen betekenis voor het feit van de snelle overwinning van Duitsland.

ENGELSE STANDVASTIGHEID 1940

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

64 Eindelijk dan had ik de bevoegdheid verkregen ...

In die laatste, overstelpende drukke dagen van politieke crisis had mijn polsslag zich niet éénmaal versneld. Ik nam alles zoals het kwam. Maar de lezer van dit waarheidsgetrouwe verslag kan ik niet verhelen dat ik, toen ik mij tegen ongeveer 3 uur in de ochtend ter ruste begaf, dit deed met een gevoel van intense opluchting. Eindelijk dan had ik de bevoegdheid verkregen om op elk gebied leiding te geven! Ik had het gevoel alsof ik eindelijk mijn bestemming had gevonden; en het was mij of mijn gehele voorafgaande leven niets anders was geweest dan voorbereiding op dit uur, op deze beproeving.

Winston Churchill, De Tweede Wereldoorlog II, De schemeroorlog september 1939-mei 1940 (vierde druk; Baarn 1989) 632.

During these last crowded days of the political crisis my pulse had not quickened at any moment. I took it all as it came. But I cannot conceal from the reader of this truthful account that as I went to bed at about 3 a.m, I was conscious of a profound sense of relief. At last I had the authority to give directions over the whole scene. I felt as if I were walking with destiny, and that all my past life had been but a preparation for this hour and for this trial.

Winston S. Churchill, The Second World War I, The gathering storm (Londen 1948) 526-527.

De Britse ambassadeur in de Verenigde Staten, Lord Halifax, werkte nauw samen met Churchill.

Persoonlijk deelde hij met Churchill de overtuiging dat diens leven was voorbestemd:

[Lord Halifax] believed that Churchill was a man with the authentic stamp of genius. He thought that his whole life had been a preparation for that moment of destiny in 1940.

Birkenhead, Halifax. The life of Lord Halifax (Londen 1965) 536.

Tijdens de oorlog dineerde Churchill eens met Lord Halifax en zijn vrouw. Verder waren alleen de Britse minister van buitenlandse zaken Anthony Eden en zijn echtgenote daarbij aanwezig. In het gesprek die avond ging Churchill verder dan een verwijzing naar voorbestemming. De vrouw van de ambassadeur tekende later in haar 'Herinneringen' op hoe Churchill zinspeelde op goddelijke leiding over zijn leven:

I got slightly confused as to his meaning when he said with some emotion: 'That old man up there intended me to be where I am at this time,' until I realized that he was talking about the Almighty and His Divine Providence and Purpose.

Andrew Roberts, 'The holy fox'. A biography of Lord Halifax (Londen: 1991) 289.

65 Naar eer en geweten kan ik dat niet doen.

In een gesprek dat de kersverse premier had met een aantal ministers van zijn oorlogskabinet, vertelde hij over zijn innerlijke motivatie om stand te houden tegen Hitler. Lord Halifax, op dat moment minister van buitenlandse zaken, die zelf niet bij dit gesprek aanwezig was, gaf de inhoud weer van het gesprek zoals hij het van zijn collega's had gehoord:

Winston had begun by painting the picture [of the military situation] as he saw it which was naturally a black one. ... He then said that he had no doubt that we could make peace with Hitler on some terms or other provided we made no attempt to interfere with the enslavement of Europe, but

this he thought would be short-lived and he did not feel it compatible with his own conscience and honour to do it. And therefore we must fight on.
Halifax, Fulness of days (Londen 1957) 222.

65 *Ik heb niets anders dan bloed, zwoegen, tranen en zweet aan te bieden. ...*

Churchill vormde een kabinet en op maandag 13 mei 1940 verzocht hij het Britse Lagerhuis (House of Commons) om een motie van vertrouwen in de nieuwe regering. Nadat hij zijn toespraak had gehouden, stemde het Lagerhuis unaniem in met de motie. In de toespraak had Churchill onder meer gezegd: *Ik heb niets anders dan bloed, zwoegen, tranen en zweet aan te bieden. ... Wanneer ge vraagt: 'Welke is onze politiek?' dan antwoord ik: oorlogvoeren, ter zee, te land en in de lucht, met de gehele te onzer beschikking staande macht en met alle krachten, die God ons kan geven; oorlogvoeren tegen een monsterlijke tirannie, erger dan ooit is voorgekomen op de donkere, jammerlijke lijst van de misdaden der mensheid. Dat is onze politiek. Maar thans vraagt ge: 'Wat is ons doel?' Hierop kan ik met één woord antwoorden: victorie – overwinning tot elke prijs, overwinning ondanks alle terreur, over-[657]winning, hoe lang en moeilijk de weg ook moge zijn – want zonder te overwinnen kunnen wij niet blijven voortbestaan. Laat men dit goed beseffen: dat het Britse Rijk niet zal kunnen blijven voortbestaan, dat alles, waarvoor het Britse Rijk is opgekomen, niet zal kunnen blijven voortbestaan; dat er niets zal overblijven van de prikkel en de impuls der generaties om de mensheid naar haar eindbestemming te leiden. Opgewekt en vol hoop neem ik echter mijn taak in handen. Ik heb de overtuiging dat onze zaak ten slotte zal overwinnen. Op dit ogenblik acht ik mij gerechtigd de hulp van een ieder in te roepen en roep ik uit: 'Welaan dan, laat ons te zamen met vereende krachten voorwaarts gaan.'*

Winston Churchill, De Tweede Wereldoorlog III, Frankrijks val mei – augustus 1940 (vierde druk; Baarn 1989) 656-657.

"I have nothing to offer but blood, toil, tears and sweat." ... You ask, what is our policy? I can say: It is to wage war, by sea, land and air, with all our might and with all the strength that God can give us; to wage war against a monstrous tyranny, never surpassed in the dark, lamentable catalogue of human crime. That is our policy. You ask, what is our aim? I can answer in one word: It is victory, victory at all costs, victory in spite of all terror, victory, however long and hard the road may be; for without victory, there is no survival. Let that be realised; no survival for the British Empire, no survival for all that the British Empire has stood for, no survival for the urge and impulse of the ages, that mankind will move forward towards its goal. But I take up my task with buoyancy and hope. I feel sure that our cause will not be suffered to fail among men. At this time I feel entitled to claim the aid of all, and I say, "Come then, let us go forward together with our united strength."

Winston S. Churchill, The Second World War II, Their finest hour (Londen 1949) 24.

Winston S. Churchill, Winston S. Churchill. His complete speeches 1897-1963 VI, 1935-1942. Robert Rhodes James ed. (New York en Londen 1974) 6220.

66 Winston Churchill was aanwezig bij de dienst van voorbede in Westminster Abbey.

In Westminster Abbey werd op 26 mei een korte bidstond gehouden. De Engelsen houden er niet van hun gevoelens te tonen, doch ik, in het koor gezeten, kon de ingehouden doch diepe emotie der gemeente aanvoelen en ook haar angst – niet voor dood of verwonding of materieel verlies, maar angst voor de nederlaag en de uiteindelijke ondergang van Groot-Brittannië.

Churchill, De Tweede Wereldoorlog III, 722.

There was a short service of Intercession and Prayer in Westminster Abbey on May 26. The English are loth to expose their feelings, but in my stall in the Choir I could feel the pent-up, passionate emotion, and also the fear of the congregation, not of death or wounds or material loss, but of defeat and the final ruin of Britain.

Churchill, The Second World War II, 87.

66 *Ik wilde jullie legermacht vernietigen ...*

De Duitse veldmaarschalk kreeg van Hitler het bevel om halt te houden. Na de oorlog werd Von Rundstedt ondervraagd door Milton Shulman, een majoor van het Canadese leger. Von Rundstedt zei: *I wanted to send five Panzer divisions into Dunkirk to destroy your force but I had to stand uselessly by and watch you escape.*

Charles Messenger, The last Prussian. A biography of field marshal Gerd von Rundstedt 1875-1953 (Londen en Oxford 1991) 119.

Ook: Milton Shulman, Defeat in the West (Londen 1947) 43.

In de ogen van de veldmaarschalk was Duinkerken een van de grote keerpunten van de oorlog en direct te wijten aan het directe ingrijpen van Hitler. De ongelooflijke blunder kwam voort uit de onwrikbare wil van de dictator om vanuit Berlijn het verloop van de veldslagen te dirigeren.

Ibidem, 42-43.

67 *De slag om Frankrijk ...*

Churchill, De Tweede Wereldoorlog III, 836.

What General Weygand called the Battle of France is over. I expect that the Battle of Britain is about to begin. Upon this battle depends the survival of Christian civilization.

Uit: 'This was their finest hour', 18 juni 1940, toespraak voor het Lagerhuis en radio-uitzending.

Churchill, The Second World War II, 198.

Churchill, His complete speeches VI, 6328.

67 De Duitse luchtmacht, de Luftwaffe, ...

Uit de toespraak voor het Lagerhuis en uitzending van 18 juni 1940:

Hitler weet, dat hij ons ofwel op dit eiland zal moeten vernietigen, ofwel de oorlog zal verliezen.

Wanneer wij ons tegenover hem staande weten te houden kan geheel Europa weer vrij worden en de wereld voortschrijden naar een lichtende toekomst met ongekende perspectieven.

Churchill, De Tweede Wereldoorlog III, 836.

Hitler knows that he will have to break us in this Island or lose the war. If we can stand up to him, all Europe may be free and the life of the world may move forward into broad, sunlit uplands.

Churchill, The Second World War II, 198.

Churchill, His complete speeches VI, 6328.

Het is met eerbiedig maar zeker vertrouwen, dat ik zeg: "Laat God de rechtvaardigen verdedigen."

Deze wrede, moedwillige en willekeurige bombardementen van Londen maken natuurlijk deel uit van Hitlers invasieplannen.

Uit Churchills radiotoespraak van 11 september 1940.

Hier volgt een uitgebreider citaat van die radiotoespraak:

This effort of the Germans to secure daylight mastery of the air over England is, of course, the crux of the whole war. So far it has failed conspicuously. It has cost them very dear, and we have felt stronger, and actually are relatively a good deal stronger, than when the hard fighting began in July. ... [Dan spreekt hij over het gevaar van een invasie] [6276] Therefore, we must regard the next week or so as a very important period in our history. It ranks with the days when the Spanish Armada was approaching the Channel, and Drake was finishing his game of bowls; or when Nelson stood between us and Napoleon's Grand Army at Boulogne. We have read all about this in the history books; but what is happening now is on a far greater scale and of far more consequence to the life and future of the world and its civilisation than these brave old days of the past. ... It is with devout but sure

confidence that I say: Let God defend the Right. These cruel, wanton, indiscriminate bombings of London are, of course, a part of Hitler's invasion plans. He hopes, by killing large numbers of civilians, and women and children, that he will terrorise and cow the people of this mighty imperial city, and make them a burden and an anxiety to the Government and thus distract our attention unduly from the ferocious onslaught he is preparing. Little does he know the spirit of the British nation, or the tough fibre of the Londoners, whose forbears [6277] played a leading part in the establishment of Parliamentary institutions and who have been bred to value freedom far above their lives. This wicked man, the repository and embodiment of many forms of soul-destroying hatred, this monstrous product of former wrongs and shame, has now resolved to try to break our famous Island race by a process of indiscriminate slaughter and destruction. What he has done is to kindle a fire in British hearts, here and all over the world, which will glow long after all traces of the conflagration he has caused in London have been removed. He has lighted a fire which will burn with a steady and consuming flame until the last vestiges of Nazi tyranny have been burnt out of Europe, and until the Old World—and the New—can join hands to rebuild the temples of man's freedom and man's honour, upon foundations which will not soon or easily be overthrown.
Ibidem, 6275-6277.

BEZET NEDERLAND 1940

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

67 *Wij Duitsers echter, die door dit land gaan ...*

Spelling aangepast van 'Duitschers' en 'Nederlandsche menschen'.

De Telegraaf, 30 mei 1940, pagina 2, kolom 2.

Nieuwe Rotterdamsche Courant, 30 mei 1940 (ochtendeditie), pagina 1, kolom 1.

Algemeen Handelsblad, 30 mei 1940, pagina 3, kolom 2.

Over de zinsnede 'de ontbinding des bloeds in een volk' schreef dr. L. de Jong:
die ... formulering preludeerde op antisemietische maatregelen.

L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV, Mei '40 – maart '41 eerste helft ('s-Gravenhage 1972) 46.

Opmerkelijk is dat het woord ontbinding in de originele Duitse tekst van de rede ontbrak. Seyss-Inquart sprak volgens een tekstuitgave van zijn toespraken uit 1944 tijdens zijn installatie deze woorden uit:
Wir Deutsche aber, die wir heute mit einem durch die Erkenntnis für die blutgebundenen und vom Blut Bestimmten Werte eines Volkes geschärften Blick durch dieses Land gehen, freuen uns über die niederländischen Menschen.

Seyss-Inquart, Vier Jahre in den Niederlanden. Gesammelte Reden (Amsterdam 1944) 9.

Zijn woorden waren dus: bloedband (bloedverwantschap) met de Duitsers en de waarde van het Nederlandse bloed.

De context van de uitspraak, namelijk vreugde over de Nederlanders, geeft ook aanleiding om aan te nemen dat de spreker alleen doelde op de bloedverwantschap van de Nederlanders met de Duitsers en nog niets insinueerde over de Joden. Hij vervolgde zijn woorden met opmerkingen over jongens, die krachtig op zouden groeien tot bereidwillige mannen, en meisjes, die volwassen moeders van kinderen zouden worden. De vertaling echter en de aanlevering van de tekst aan de Nederlandse pers was echter ook in Duitse handen, waardoor we de Duitse propaganda verantwoordelijk kunnen houden voor de tekst zoals deze in de Nederlandse kranten verscheen. Feitelijk lazen de Nederlanders in hun krant dat Seyss-Inquart gesproken zou hebben over 'de ontbinding van het bloed'. Zoals later bleek, was hij voldoende antisemiet om zoiets te kunnen zeggen.

68 Men was geschokt door de overrompeling van onze verdediging.

Zelfs de schrijver A. den Doolaard (pseudoniem van Bob Spoelstra) werd verrast door de inval. Hij had in de jaren voor de oorlog het gevaar van het nationaalsocialisme onderkend en gaf in 1938 het

waarschuwende boek 'Het hakenkruis over Europa' uit. In zijn autobiografie schreef hij:
Sinds twee jaar had ik hardnekkig de oorlog voorspeld. Maar net als miljoenen anderen werd ik de tiende mei volkomen verrast.

A. den Doollaard, Het leven van een landloper (vierde druk; Amsterdam 1979) 187.

Van 'Het hakenkruis over Europa' werden tot de oorlog slechts duizend exemplaren verkocht. Den Doollaard had eerder zijn bijdragen aan het socialistische blad 'Het volk' moeten staken, omdat zijn artikelen tegen het Duitse nationaalsocialisme als een gevaar voor de neutrale houding van Nederland werden gezien.

Ibidem, 172.

Het restant van de oplage van zijn boek werd door de Duitse bezetters vernietigd. In 2004 werd het opnieuw uitgegeven.

A. den Doollaard, Het hakenkruis over Europa. Een grote reportage (Amsterdam en Antwerpen 2004).

Hoofdredacteur H.B. Wiardi Beckman van 'Het volk' was verantwoordelijk voor de weigering om de artikelen van Den Doollaard te plaatsen. Zijn motief was volgens zijn biograaf om
geen aanstoot [te] geven aan het nazi-bewind in Duitsland om van die zijde geen agressieve reacties tegen ons land uit te lokken. Dat was zijn bijdrage aan de gevoelens van neutraliteit bij de meerderheid van de Nederlanders.

Johan S. Wijne, Stuuf Wiardi Beckman. Patriciër en sociaal-democraat (Amsterdam en Brussel 1987) 131.

De Nederlandse regering was zich terdege bewust geweest van het Duitse gevaar. Weinigen waren meer op de hoogte dan onze minister van Buitenlandse Zaken, E.N. van Kleffens. Ondanks zijn voorkennis noemde hij de gebeurtenissen van de vroege morgen van 10 mei in het verslag dat hij nog datzelfde jaar scheef 'De donderslag bij heldere hemel'.

Van Kleffens, De overweldiger der Nederlanden (The rape of the Netherlands) (z.p. 1941) 35.

Dit geschrift van minister van Kleffens werd eerst in Londen in Engelse vertaling uitgegeven. De Nederlandse tekst werd gemaakt op grond van deze vertaling en werd in Nederland door de ondergrondse pers gedrukt en verspreid.

68 Nederlanders begonnen er rekening mee te houden ...

De belangrijkste Nederlandse politicus van voor de oorlog, dr. H. Colijn, schreef kort na de Duitse inval in 1940 een boekje, getiteld 'Op de grens van twee werelden' (voorwoord van 25 juni). Zijn conclusie luidde:

De slotvraag, die ons bezig houdt, is er een die verband houdt met de gedragslijn die het Nederlandsche volk thans behoort in acht te nemen. Laten we nu vooral onze gewone nuchterheid niet verliezen en trachten de feiten zoo scherp mogelijk te zien. Het alles domineerende feit is dan, dat, tenzij er werkelijke wonderen gebeuren, het vasteland van Europa in de toekomst geleid zal worden door Duitschland. We nemen aan, dat er in dat Europa plaats is voor een vrij, zelfstandig Nederland, en dat de band Nederland en Oranje niet verbroken zal worden. Wij achten het voort te vloeien uit de macht der feiten, dat zulk een zelfstandig Nederland niettemin den invloed zal ondergaan van de gewijzigde toestanden in Europa, m.a.w., dat we staatkundig, economisch en sociaal met een Duitschen leermeester moeten gaan rekenen, zelfs al bestaat dit alleen in 'afkijken'. We zeggen het nog eens uitdrukkelijk: dit heeft niets uit te staan met voorkeur; dit is rekenen met werkelijkheden.

H. Colijn, Op de grens van twee werelden (Amsterdam 1940) 50.

69 Nederland zal zijn vrijheidsberoving niet voor zoete koek opeten. ...

L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV, Mei '40 – maart '41 tweede helft ('s-Gravenhage 1972) 688-689; citaat 689 (fotoafdruk van het met de hand geschreven Geuzenbericht van 18 mei 1940 tussen 688 en 689).

Harry Paape, De Geuzen (derde druk; Amsterdam 1985) 16.

C.M. Schulten, 'En verpletterd werd het juk'. Verzet in Nederland 1940-1945 ('s-Gravenhage 1995) 68-69 (fotoafdruk van het Geuzenbericht op pagina 68).

kranten.kb.nl/view/paper/id/ddd%3A010424563%3Ampg21%3Ap001%3Aa0001 geraadpleegd op 23 september 2010.

Met het verspreiden van het Geuzenbericht werd een begin gemaakt met de vorming van de eerste Nederlandse verzetsgroep, die zich de 'Geuzen' liet noemen. Het verzet bleef bij moreel verzet, terwijl gewapende acties werden overwogen. Toen de Duitse bezetter in de gaten kreeg dat een verzetsgroep zich aan het organiseren was, greep deze hard in. Een groot aantal Geuzen werd opgepakt en op 13 maart 1941 werden Bernard IJzerdraat met veertien andere Geuzen en met nog drie stakers op de Waalsdorpervlakte bij Den Haag gefusilleerd.

De Jong, Het Koninkrijk IV, tweede helft, 940-941.

Ook: Paape, De Geuzen, 144-145.

Er werden op dat moment minstens nog tweehonderd Geuzen gevangen gehouden, van wie er honderdzevenenvijftig naar concentratiekampen werden gezonden.

Ibidem, 149.

69 *Nederland zal zijn ... grondgebied eenmaal met Gods hulp herwinnen. ...*

De Koningin verliet ons land op 13 mei 1940. Diezelfde dag nog, direct na aankomst in Londen, verscheen de koninklijke proclamatie.

Wilhelmina, Eenzaam maar niet alleen, 278.

Wilhelmina, De koningin sprak, 6.

Wat gaf Wilhelmina het vertrouwen in het herstel van onze vrijheid? Dat was *het vertrouwen op die onzienlijke en soms onwaarneembare Leiding in wier hand toch het lot der volken besloten ligt en waaruit het zelfs door een gewetenloze overweldiger niet kan worden gerukt.* Wilhelmina, Eenzaam maar niet alleen, 288.

70 *Nederland heeft geen toekomst als deze oorlog eindigt met de overheersing ...*

J.S. Gerbrandy (pagina 69 van 'Een vrije natie') moet zijn: P.S. Gerbrandy.

Vanaf 4 september 1940 was Gerbrandy de opvolger van minister-president jhr. mr. D.J. de Geer. De houding van De Geer was minder onverzettelijk geweest en had het mishagen van de koningin gewekt. Een maand na zijn benoeming, op 9 oktober 1940, sprak minister-president Gerbrandy voor de radio over de toekomst van Nederland. Daarin karakteriseerde hij het Duitse 'Nazidom' als de verklaarde vijand van alle waarheid, recht en liefde.

P.S. Gerbrandy, Landgenoten! De radiotoespraken van minister-president prof. mr. P.S. Gerbrandy in de jaren 1940-1945 gehouden voor Radio Oranje en De Brandaris (Franeker 1985) 22.

Over de taak van de Nederlandse regering in Londen:

Gerugsteund door Oost en West, getroost door de magnifieke geestelijke weerstand van Nederlands bevolking onder de macht van de overweldiger, inspannend al onze nog steeds veel betekenende krachten, bij alle kleinheid tegenover God en erkennend eigen tekortomingen, gedragen door het besef dat onze zaak goed is, weigeren wij te aanvaarden de hegemonie, ook de economische, over het eenmaal christelijk Europa, van een macht die haar scherpste pijlen richt op het hart van het Christendom.

Ibidem, 22-23.

Over Hitler zei de premier op 14 december 1940 in een radioboodschap:

de aartsvijand van alle Christendom: Adolf Hitler, die zijn ziel aan de vorst der leugenen schijnt te hebben verkocht

Ibidem, 29.

EEN MACHTIGE BONDGENOOT 1941

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

70 In augustus 1941 verliet hij in het diepste geheim Engeland ...

Ondanks het aanzienlijke gevaar van Duitse onderzeeboten, voer de Engelse premier begin augustus 1941 de Atlantische Oceaan over voor een afspraak met de Amerikaanse president voor de kust van Canada. In Engeland was natuurlijk geen gerucht gegeven aan het vertrek van Churchill en de Amerikaanse pers wist alleen dat de president enige dagen ging 'vissen'.

H.V. Morton, Atlantic meeting. An account of Mr. Churchill's voyage in H.M.S. Prince of Wales, in August, 1941, and the conference with president Roosevelt which resulted in the Atlantic Charter (3e druk; London 1944) 9-17.

70-71 Op voorstel van premier Churchill ...

Ibidem, 91, 97-103.

Twee foto's van kerkdienst op dek van de Prince of Wales.

Ibidem, tussen 80 en 81.

71 *Wij allen voelden deze dienst als een bijzondere ontroerende uitdrukking ...*

Winston Churchill, De Tweede Wereldoorlog VI, Amerika in de oorlog juni 1941-januari 1942 (vierde druk; Baarn 1989) 1614-1615.

71 *Ik heb het idee dat er iets heel groots zou kunnen gebeuren – iets heel groots...*

Churchill zelf was erg geraakt door de kerkdienst van 10 augustus. Diezelfde avond sprak hij hierover met de journalist Morton met deze woorden:

The same language, the same hymns and, more or less, the same ideals... I have an idea that something really big may be happening - something really big ...

Morton, Atlantic meeting, 107.

72 *hun landen streven niet naar vergroting ...*

Het Atlantisch handvest

Gemeenschappelijke verklaring van de president en de eerste-minister 12 augustus 1941

De president van de Verenigde Staten van Amerika en de eerste-minister, Mr. Churchill, vertegenwoordigende Zijner Majesteits regering in het Verenigd Koninkrijk, die samengekomen zijn, oordelen het gewenst zekere gemeenschappelijke beginselen in de nationale politiek van hun onderscheidene landen bekend te maken, waarop zij hun hoop gronden voor een betere toekomst voor de wereld.

Ten eerste: hun landen streven niet naar vergroting, hetzij van grondgebied, hetzij anderszins;

Ten tweede: zij wensen geen gebiedswijzigingen te zien welke niet in overeenstemming zijn met de vrijelijk uitgedrukte wensen van de betrokken volken;

Ten derde: zij eerbiedigen het recht van alle volken, de regeringsvorm te kiezen waaronder zij zullen leven, en zij wensen te zien dat soevereine rechten en zelfbestuur worden teruggegeven aan hen, die door geweld daarvan zijn beroofd;

Ten vierde: zij zullen trachten, met behoorlijke eerbiediging van hun bestaande verplichtingen, te bevorderen dat alle staten, groot of klein, overwinnaar of overwonnene, op voet van gelijkheid toegang zullen hebben tot de handel en tot de grondstoffen van de wereld, welke nodig zijn voor hun economische welvaart;

Ten vijfde: zij wensen de meest volledige samenwerking tussen alle naties op economisch gebied tot stand te brengen ten einde voor allen verbeterde arbeidsvoorwaarden, economische vooruitgang en sociale zekerheid te verzekeren;

Ten zesde: na de volledige vernietiging van de nazi-tirannie hopen zij dat een vrede gevestigd zal worden, die aan alle naties de middelen zal verschaffen binnen haar eigen grenzen in veiligheid te leven en die zekerheid zal verschaffen, dat alle mensen in alle landen zullen leven vrij van vrees en gebrek;

Ten zevende: een zodanige vrede zou het alle mensen mogelijk moeten maken zonder belemmeringen de zeeën en oceanen te varen;

Ten achtste: zij geloven dat alle naties van de wereld, zowel om realistische als om geestelijke redenen, moeten komen tot het afzien van het gebruik van geweld. Aangezien de toekomstige vrede niet kan worden gehandhaafd indien ook in het vervolg land-, zee- of luchtbewapeningen worden gebruikt door naties, die dreigen of mogelijk dreigen met een aanval buiten haar grenzen, geloven zij, dat, in afwachting van het vestigen van een breder en permanent stelsel van algemene veiligheid, de ontwapening van zodanige naties noodzakelijk is. Zij zullen eveneens alle andere uitvoerbare maatregelen, die voor de vredelievende volken de verpletterende last der bewapeningen zullen kunnen verlichten, bevorderen en aanmoedigen.

Churchill, *De Tweede Wereldoorlog* VI, 1624-1625.

The Atlantic Charter (12 augustus 1941)

Joint declaration of the President of the United States of America and the Prime Minister, Mr. Churchill, representing His Majesty's Government in the United Kingdom, being met together, deem it right to make known certain common principles in the national policies of their respective countries on which they base their hopes for a better future for the world.

First, their countries seek no aggrandizement, territorial or other;

Second, they desire to see no territorial changes that do not accord with the freely expressed wishes of the peoples concerned;

Third, they respect the right of all peoples to choose the form of government under which they will live; and they wish to see sovereign rights and self-government restored to those who have been forcibly deprived of them;

Fourth, they will endeavor, with due respect for their existing obligations, to further the enjoyment by all states, great or small, victor or vanquished, of access, on equal terms, to the trade and to the raw materials of the world which are needed for their economic prosperity;

Fifth, they desire to bring about the fullest collaboration between all nations in the economic field with the object of securing, for all, improved labor standards, economic advancement, and social security;

Sixth, after the final destruction of the Nazi tyranny, they hope to see established a peace which will afford to all nations the means of dwelling in safety within their own boundaries, and which will afford assurance that all the men in all the lands may live out their lives in freedom from fear and want;

Seventh, such a peace should enable all men to traverse the high seas and oceans without hindrance;

Eighth, they believe that all of the nations of the world, for realistic as well as spiritual reasons, must come to the abandonment of the use of force. Since no future peace can be maintained if land, sea or air armaments continue to be employed by nations which threaten, or may threaten, aggression outside of their frontiers, they believe, pending the establishment of a wider and permanent system of general security, that the disarmament of such nations is essential. They will likewise aid and encourage all other practicable measure which will lighten for peace-loving peoples the crushing burden of armaments.

Franklin D. Roosevelt

Winston S. Churchill

Peace and War. United States foreign policy 1931-1941. Department of State United States of America (Washington 1943; herdruk Washington 1983) 718-719.

Winston S. Churchill, *The Second World War* III, *The grand alliance* (Londen 1950) 393-394; facsimile van het originele document, 395.

Morton, *Atlantic meeting*, 149-151.

72 De wens om een nieuwe naoorlogse wereld van welvaart en vrijheid ...

De Nederland trad op 1 januari 1942 tot het Handvest toe, ondanks dat de vrijheid van zelfbestuur erkende, wat ongetwijfeld gevolgen zou hebben voor de relatie met onze kolonie Nederlands-Indië. Onze koningin sprak zich het Handvest uit tijdens haar bezoek aan de Verenigde Staten. In een toespraak tot het Amerikaanse Congres op 6 augustus 1942 noemde H.M. de waarden die in haar vaderland belangrijk gevonden werden:

Mijnheer de President, mijnheer de Voorzitter, leden van het Congres der Vereenigde Staten, Het is Mij een groot genoegen in Uw midden te zijn. Wanneer Ik zie, hoe deze groote, democratische vertegenwoordiging zichzelf op gezette tijden vernieuwt en onder zelfgeschapen wetsregelen bijeenkomt, lijkt Mij dat een zekere waarborg der eeuwig jeugdige en onoverwinnelijke vrijheid, terwijl de dictator, niet in staat zichzelf te vernieuwen, dagelijks dichter komt bij het einde, terwijl zijn stelsel gedoemd is samen met hem te vergaan. ... [Sprekend over Nederland:] De democratie is ons kostbaarst erfgoed. In de bedompte atmosfeer van tyranniek bewind kunnen wij niet ademen. Op zijn eigen vooruitstrevende wijze heeft het volk van Nederland zijn vrije instellingen ontwikkeld in overeenstemming met zijn diepen eerbied voor de vrijheid van persoon en volk. Zij hebben reeds lang gestreefd naar de verwezenlijking van de Vier Vrijheden, die door den President der Vereenigde Staten genoemd zijn als een der doelstellingen van Onzen gemeenschappelijken strijd. Van ouds bestond in het geheele Koninkrijk der Nederlanden vrijheid van godsdienst en vrijheid van meeningsuiting. De Nederlanders waren ook vrij van vrees, terwijl in steeds toenemende ontwikkeling voortdurend nieuwe stappen werden genomen, die tot doel hadden een ieder vrijheid van gebrek te waarborgen.

Dat ik zal wederkeeren. Een overzicht van het historisch bezoek van Hare Majesteit koningin Wilhelmina der Nederlanden aan het dominion van Canada en de Vereenigde Staten van Amerika, van 18 juni tot 26 augustus 1942 (New York 1943) z.p. (hoofdstuk 'Een historisch staatsbezoek').

73 Sterk onze harten, o God, in de dag van de strijd ...

Gebed voor overwinning tijdens de kerkdienst op 10 augustus:

Stablish our hearts, O God, in the day of battle, and strengthen our resolve, that we fight not in enmity against men but against the powers of darkness enslaving the souls of men, till all the enmity and oppression be done away and the peoples of the world be set free from fear to serve one another as children of our Father, who is above all and through all and in all, our God for ever and ever.

Morton, Atlantic meeting, 102.

ENDLÖSUNG

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

74 een onverbidde strijd aan tegen het Jodendom. ...

Spelling aangepast van 'onverbidde strijd' en 'onder grooten bijval'.

Op een gezamenlijke bijeenkomst van de NSB en de NSDAP in Zeist op zondag 14 juni 1942 sprak 'de leider van het Arbeitsbereik der N.S.D.A.P. in Nederland, Hauptdienstleiter Schmidt, commissaris-generaal voor bijzondere gevallen'.

De Telegraaf, 15 juni 1942, 1, kolom 6.

Nieuwe Rotterdamsche Courant, 15 juni 1942 (avondeditie), 2, kolom 1.

Algemeen Handelsblad, 16 juni 1942, 2, kolom 2 (de zin 'Onder grooten bijval ...' ontbreekt hier).

74 Het jodendom is geen probleem van Nederlanders of Duitsers ...

Spelling aangepast van 'Duitschers'.

Na Schmidt sprak Van Geelkerken, 'de plaatsvervangende leider van de N.S.B.'

De Telegraaf, 15 juni 1942, 1, kolom 7.

Nieuwe Rotterdamsche Courant, 15 juni 1942 (avondeditie) 2, kolom 1.

Algemeen Handelsblad, 16 juni 1942, 2, kolom 3.

Het bericht hierover bereikte ook de ondergrondse pers. Volgens Vrij Nederland had Fritz Schmidt op 14 juni 1942 in Utrecht gezegd

dat de campagne tegen de Joden in de toekomst nog intensiever gevoerd zal worden. Zoo zelfs, dat op een goeden dag de laatste Jood Nederland verlaat.

Vrij Nederland (Londense editie) 11 juli 1942, 747, kolom 1.

Fritz Schmidt herhaalde twee weken later, op zondag 28 juni 1942, zijn uitspraken over de Joden.

Opnieuw op een gezamenlijke bijeenkomst van de NSB en de NSDAP, maar dan in Breda, *nam General-Kommissar Schmidt stelling tegen het jodendom, waartegen hij nieuwe maatregelen aankondigde: zij zullen even arm daarheen terugkeeren, van waar ze gekomen zijn. Wie dan nog met het jodendom sympathiseert, zal op gelijken voet behandeld worden. Overal waar Duitschers komen, zal dit probleem op dezelfde wijze opgelost worden.*

De Telegraaf, 29 juni 1942, 1, kolom 6.

Nieuwe Rotterdamsche Courant, 29 juni 1942, 1, kolom 4-5.

Algemeen Handelsblad, 29 juni 1942, 2, kolom 3.

De uitspraak van Schmidt, een naaste medewerker van Seyss-Inquart, stond op 29 juni in de avondbladen. De Nederlanders konden daaruit opmaken dat de Duitsers besloten hadden om alle Nederlandse Joden te deporteren.

L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VI, Juli '42- mei '43, eerste helft ('s-Gravenhage 1975) 1.

75 *Uw dienstwillige dienaar RAUTER.*

Hanns Rauter was de leider van de SS in Nederland met de titels 'SS-Obergruppenführer' en 'General der Waffen-SS'. Hij was de hoogste politiechef in Nederland. Zijn naam stond onder vele openbare verordeningen en ook onder bekendmakingen van executies.

'Drie brieven 1942-1944', Nederland in oorlogstijd. Orgaan van het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie 4 (1949, nummer 1) 7-10, aldaar 7.

75 *heel goed.*

sehr gut

Ibidem, 8.

75 Meer dan honderdduizend van onze Joodse medeburgers zouden daar de dood vinden.

Bijna honderdzevenduizend Joden zijn uit Nederland gedeporteerd. Meer dan honderdduizend van hen overleefden de concentratiekampen of de tocht daar naartoe niet. De meesten van hen werden vergast in de kampen Auschwitz-Birkenau en Sobibor, beide in Polen.

B.J. Flim, 'De Holocaust in Nederland', Rechtvaardigen onder de volkeren. Nederlanders met Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan joden. Israel Gutman en Sara Bender ed. (Amsterdam en Antwerpen 2005) 26-44, aldaar 36.

Ook zigeuners waren doelwit van de Duitse 'zuiveringen'. Op 16 mei 1944 vond er in Nederland een grootscheepse razzia plaats van zigeuners. In totaal 245 zigeuners werden drie dagen later op transport naar Auschwitz gezet.

B.A. Sijes, Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945 (Den Haag 1979) 106-122.

HET EERSTE KEERPUNT 1942

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

76 *bijna alsof het de hand van God was.*

It seemed almost like the hand of God suddenly appearing to set matters right where we had gone wrong.

Lord Alanbrooke, War diaries 1939-1945. Alex Danchev en Daniel Todman ed. (Londen 2002) 295 (naoorlogse aantekening bij 7 augustus 1942).

Dagboekantekening van Alanbrooke op 7 augustus 1942:

I pray to God that the new Alexander-Monty combination will be a success, I can think of nothing better. [Monty was Montgomery, Alexander was de nieuwe opperbevelhebber van de Middle East Command en daarmee de chef van Montgomery]

Ibidem, 308.

Derek Prince, later een bekende evangelische Bijbelleraar, diende in 1942 als medisch verpleger in het Britse leger in Noord-Afrika. Volgens hem waren er waren grote problemen in dat leger. Omdat hij bekend was met de standaard voor officieren, zag hij hoe de officieren in het Achtste Leger daar niet aan voldeden en zijn conclusie was dat falend leiderschap de belangrijkste oorzaak was van de problemen. Hij begon hierover te bidden en kreeg een specifiek gebed in gedachten, dat hij gedurende lange tijd dagelijks herhaalde: 'Heer, geef ons leiders waarmee wij mogen overwinnen tot Uw eer.' Prince geloofde dat zijn gebed werd verhoord: op bijzondere wijze werd Montgomery de bevelhebber; hij leidde het leger naar de overwinning en God daarvoor de eer.

Derek Prince, Verander de geschiedenis door bidden en vasten (Heemskerk 2000) 69-71.

"Lord, give us leaders such that it will be for your glory to give us victory through them."

Derek Prince, Shaping history through prayer and fasting (Fort Lauderdale, Florida 1973) 60.

77 *Ik wist heel zeker, dat mijn land ...*

Bernard Law Montgomery, Memoires (Amsterdam z.j. (1958)) 35.

I was very certain that my country would be involved in another war and I had seen what had happened the first time. I was determined that whatever else might happen next time, at least I myself would be prepared, and trained, and ready when the call came. I had at times a kind of inward feeling that the call would come, to me personally, and in my prayers morning and evening I used to ask that I might be given help and strength so that I might not fail when put to the test.

Bernard Law Montgomery, The memoirs of field-marshal the viscount Montgomery of Alamein, K.G. (Londen 1958) 42.

77 Hij stimuleerde onder zijn manschappen ...

Verschillende foto's documenteren dat Monty (Montgomery) zijn troepen voorging in gebed tijdens kerkdiensten, God vragend om de overwinning of God dankend in een speciale dienst na een overwinning.

Nigel Hamilton, Monty I, The making of a general 1887-1942 (Londen 1981) foto 80.

Nigel Hamilton, Monty II, Master of the battlefield 1942-1944 (Londen 1983) foto's 14 en 15, 126 , 167, 190.

Nigel Hamilton, Monty III, The Field-Marshal 1944-1976 (Londen 1986) foto's 27 en 74.

77 Een van zijn eerste beslissingen als bevelhebber ...

Een van de eerste beslissingen van Montgomery was het ontslag van 'assistant chaplain-general' D.A. Duncan. Zijn vervanger werd Frederick Llewelyn Hughes, een man die in hoge mate het vertrouwen van zijn generaal genoot. Montgomery had bij de eerste ontmoeting een positieve indruk van Hughes

gekregen, toen deze aangaf waar het volgens hem in zijn functie op aankwam:

spiritual power is the only thing we have got

Michael Snape, God and the British soldier. Religion and the British Army in the First and Second World Wars (Londen en New York 2005) 125.

Hughes zou met Montgomery meegaan naar Engeland om daar aangesteld te worden als 'deputy chaplain-general' van de 21ste legergroep. In deze functie was hij betrokken bij de invasie van Normandië.

Ibidem, 127.

77 *Laat ons allen bidden, dat 'de Heere, geweldig in de strijd' ons de overwinning zal geven.*

Persoonlijke boodschap van de bevelhebber, 23 oktober 1942 (citaat uit Psalm 24:8).

Montgomery, Memoires, 128.

Let us all pray that 'the Lord mighty in battle' will give us the victory.

Montgomery, The memoirs, 128.

JODENHELPERS

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

78 Ongeveer vijftienduizend Joden doken onder in ons land.

Dr. C.M. Schulten, directeur van het RIOD, tegenwoordig het NIOD (Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie), sprak over totaal vijftienduizend ondergedoken Joden, van wie ongeveer achtduizend alsnog werden opgepakt.

Schulten, 'En verpletterd werd het juk', 182.

Dr. L. de Jong schreef over 'misschien zestienduizend Joden' die in mei 1945 in Nederland uit hun onderduik werden bevrijd.

L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog XB, Het laatste jaar II, tweede helft ('s-Gravenhage 1982) 1447.

Duizenden Nederlanders hielpen hen met gevaar voor eigen leven.

78 De jacht op Joden in Nederland was feller dan in andere Westeuropese landen en hun helpers hebben hier meer geleden. Tientallen helpers werden gefusilleerd en vele tientallen anderen werden gefolterd en naar concentratiekampen gestuurd.

Jozeph Michman, 'Historische achtergrond', Rechtvaardigen onder de volkeren, 16-25, aldaar 24-25.

78 Uit Joods onderzoek blijkt dat de meesten van hen gedreven werden door christelijke motieven.

Bijna vijfduizend personen uit Nederland werden door Yad Vashem in Israël erkend als 'rechtvaardigen onder de volkeren'. Dat was de eretitel die gegeven werd aan niet-Joden die zich met gevaar voor eigen leven voor het leven van een Jood had ingezet. Het godsdienstige motief overheerst.

Ibidem.

Avner Shalev, voorzitter van het directoraat van Yad Vashem, eerde de rechtvaardigen onder de volkeren, omdat zij uitzonderlijk waren in hun humane gedrag en de invulling die zij gaven aan het geloofsbeginnsel 'Ik ben mijn broeders hoeder' te midden van het kwaad van het nationaalsocialisme: *De waarden die de beschaving schragen, hebben hun oorsprong in het geloof dat de mens geschapen is naar Gods evenbeeld, en deze waarden zijn geworteld in de Tien Geboden, in het bijzonder 'Gij zult niet doden', en de inachtneming van de grondrechten persoonlijke vrijheid, het recht op eigendom en menselijke gelijkheid. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bezweken deze waarden onder de druk van de nationaal-socialistische heerschappij*

Avner Shalev, 'Woord vooraf', Rechtvaardigen onder de volkeren, 7-8, aldaar 7.

78 *deze rechtschapen boer uit de Haarlemmermeer, deze nobele redder van medemensen.*

J. Presser, Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 II (Soesterberg 1965) 235.

78 Volgens dr. L. de Jong zaten er in 1943 ... tweehonderd Joden ondergebracht.

De Jong, Het Koninkrijk VI, eerste helft, 348-351.

Zie ook over de familie Boogaard:

Cor van Stam, Wacht binnen de dijken. Verzet in en om de Haarlemmermeer (Haarlem 1986) 67-91.
Rechtvaardigen onder de volkeren, 150-152.

79 *Als Calvinisten hadden ze een grote eerbied voor Gods Woord ...*

Van Stam, Wacht binnen de dijken, 75.

79 Opa Boogaard ... 'Zodra ik 't kan, doe ik 't weer.'

Ibidem, 84.

Bij een overval in 1943 moesten er zelfs drie- à vierhonderd man van het Duitse leger, de Sicherheitsdienst en de Nederlandse politie aan te pas komen om de drie boerderijen in de omtrek af te zetten. Op 6 oktober 1943 had een onderduiker de Nederlandse SS-er P. van Duyn bij zijn bezoek aan een boerderij van de familie Boogaard doodgeschoten. Diezelfde middag vond de omsingeling plaats. Van de Joodse onderduikers werden er vierendertig ontdekt en opgepakt. Ondanks de versperring lukte het Willem Boogaard om met tweeëntwintig Joodse kinderen te ontsnappen. Al deze kinderen hebben de oorlog overleefd.

Ibidem, 68-71.

79 *God riep ons tot dit werk ...*

De Jong, Het Koninkrijk VI, eerste helft, 351.

DE GROOTSTE BRON VAN VERZET

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

80 *In de kerken, die drukker bezocht worden ...*

Het nationale dagblad, 4 juli 1942, 5, kolom 5.

80 *De kerken waren geduchte tegenstanders ...*

Schulden, 'En verpletterd werd het juk', 92.

Het waren niet alleen de kerken, maar in meer algemeen nam het christendom de vooraanstaande plaats in in de weerstand tegen de nationaalsocialistische ideologie. In zijn inleiding haalde dr. Schulden woorden van H.M. van Randwijk aan, die naar zijn zeggen de sleutel van het verzet bevatten:
Toen stonden er in het midden des volks mannen en vrouwen op. Tegen het geweld des vijands stelden zij overtuiging en geloof, tegenover het Germaanse heidendom het getuigenis van Christendom en Humanisme, tegenover de georganiseerde miljoenen de onvervangbare waarde van den mens. Vreedzame burgers werden brandstichters, saboteurs en spionnen. Zij hoedden het vrije woord in

illegale geschriften, hielpen de vervolgd, verdedigden het recht der ouders in de opvoeding, het ambtsgeheim van den arts en de vrije prediking van het Evangelie.

Ibidem, 16.

80 Van de ondergrondse bladen had het christelijke 'Trouw' verreweg de grootste oplage.

Van de ondergrondse bladen had Trouw de hoogste oplage, die in januari 1945 opliep tot driehonderdvijftigduizend; Het Parool bereikte een oplage van rond de honderdduizend en Vrij Nederland een oplage van tussen de tachtig- en honderdduizend exemplaren.

Lydia E. Winkel, De ondergrondse pers 1940-1945 (2e druk; 's-Gravenhage 1989) respectievelijk 252, 204, 284.

80-81 Van de verzetsorganisaties ... netwerk van christelijke organisaties.

Frits Slomp (zijn verzetsnaam was Frits de Zwerver) was een predikant die zich door de Duitsers de mond niet liet snoeren. In juli 1942 moest hij vluchten uit zijn woonplaats Hardenberg. Vanaf dat moment zwierf hij rond, zonder een duidelijk plan voor de toekomst. Het enige wat hem voor ogen stond, is dat hij iets moet doen tegen het nationaalsocialisme. In de herfst van dat jaar kreeg hij op een zondag na de kerkdienst de raad om mevrouw Kuipers te spreken. Helena Kuipers, bekend als tante Riek, was een gereformeerde vrouw die actief was in het verenigingsleven. Diezelfde dag vond de ontmoeting plaats en het idee ontstond om jonge mannen die niet voor de Duitse Arbeidsdienst willen werken, aan onderdak te helpen. Frits de Zwerver ging vanaf die tijd het land in met een indringende geestelijke boodschap waarin hij opriep tot verzet. In de kern ging het hem om een strijd van beginselen tussen het nationaalsocialisme en het calvinisme.

Het grote gebod. Gedenboek van het verzet in LO en LKP I (Kampen en Bilthoven 1951) 3-9.

Zie ook: Geert C. Hovingh, Johannes Post. Exponent van het verzet. Een biografie (Kampen 1995) 93-94.

In zijn weergave van de ontmoeting tussen ds. Slomp en tante Riek liet Jan Hof haar zeggen: *Ik heb jou gisteravond horen spreken en toen dacht ik 'ik heb mijn man gevonden'. ... dit is voor mij een gebedsverhooring. ... Ik zie, Frits, dat vanochtend iets is geboren, dat van het allergrootste belang zal zijn voor ons volk. Als jij op reis gaat, dan slaag je. Er komt een organisatie tot stand, die duizenden mensen zal helpen. Met Gods hulp slaag je.*

Jan Hof, Vastberaden in verzet (Baarn 1995) 120-121, 122.

Zie ook: De Jong, Het Koninkrijk VI, eerste helft, 127.

L. de Jong, De bezetting. Tekst en beeldmateriaal van de uitzendingen van de Nederlandse Televisie-Stichting over het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1940-1945 (derde druk; Amsterdam 1985) 586.

Eppo Kuipers, Er was zoveel werk nog te doen... Tante Riek en oom Piet in de jaren '40-'45 (Winterswijk 1988) 40-41.

Op deze wijze ontstond de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO), de grootste Nederlandse verzetsorganisatie met naar schatting vijftienduizend medewerkers. De LO was bovendien de moederorganisatie van de Landelijke Knokploegen (LKP), die zich toededen op gewapende acties.

Het Grote gebod I, ix.

Met haar ruim vijftienduizend medewerkers was de LO veruit de grootste verzetsorganisatie. Met dit aantal is louter bedoeld degenen, die zich actief en in organisatorisch verband met het verzet bezig hielden. Niet meegerekend zijn dus de honderdduizenden mannen en vrouwen in het land, die elk op hun eigen wijze het verzet steunden, bijvoorbeeld door het huisvesting verlenen aan onderduikers of anderszins meewerkten.

Hof, Vastberaden in verzet, 312.

De LKP waren verantwoordelijk voor 153 overvallen op distributiekantoren en bonnentransporten; 90

overvallen op bevolkingsregisters; 61 bevrijdingsacties waarbij 518 personen werden bevrijd; 7 wapenkraaken; 62 overvallen op arbeidbureaus en plaatselijke bureaus voor voedselvoorziening en 65 andersoortige overvallen.

Ibidem, 311.

Van de vijftienduizend medewerkers van de LO kwamen er ongeveer elfhonderd om het leven door executie, gewelddadigheden of ontberingen in Duitse kampen. Daarbij komen zeer velen die blijvend lichamelijke of geestelijke schade opliepen. Van de meer dan tweeduizend leden van de LKP stierf een kwart.

Ibidem, 312, 313.

Vanaf het begin van de bezetting had Helena Kuipers vurig gebeden voor de bevrijding van Nederland. Haar hoofdmotieven om deel te nemen aan het verzet waren christelijke naastenliefde en vaderlandsliefde.

Kuipers, Er was zoveel werk, 29.

Niet alle medewerkers in het verzet waren kerkelijk betrokken. Desondanks had het verzet vaak een geestelijke dimensie. Een voorbeeld uit Noord-Holland. Sectieleiders van het verzet in de Haarlemmermeer en omstreken kwamen regelmatig in het geheim bij elkaar:

De vergaderingen begonnen en eindigden met gebed. ... Aan het gebed deed iedereen mee: gelovig of ongelovig. De rooms-katholieken waren niet gewend een vrij gebed te bidden. Ik herinner me dat ik aan 'Hein' vroeg: 'Wil jij met ons bidden, Hein?' Het kwam wat onverwacht voor Hein, maar hij deed het. Het werd stil. Hein zocht naar de juiste woorden. Toen bad hij: 'Heer God, wilt u ons alstublieft helpen?' Het werd weer stil. Die stilte duurde lang. Toen: 'Amen.' Misschien hebben we nooit beter gebeden.

Van Stam, Wacht binnen de dijken, 23.

81 Driehonderdvijftigduizend mensen konden onderduiken.

L. de Jong, Het Koninkrijk XB, tweede helft, 1446.

81 Vijfhonderdduizend mannen die gedwongen in Duitsland te werk waren gesteld.

Schulten, 'En verpletterd werd het juk', 12.

81 Meer dan achtduizend mannen en vrouwen uit het verzet betaalden met hun leven.

Ongeveer tweeduizend Nederlanders zijn gefusilleerd, de meesten vanwege verzetsactiviteiten, maar ook een aantal willekeurig opgepakte burgers als represaillemaatregel. Ruim zeseneenhalfduizend Nederlanders uit het verzet kwamen om in Duitse gevangenschap.

Ibidem, 15.

OPERATIE OVERLORD 1943-1944

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

83 *Jij en ik samen zullen dit afmaken ...*

Finish the thing off ... you and I together ... with God's help we will see the job through to the end.

Alan Moorehead, Montgomery. A biography (2e druk; Londen 1947) 187.

Blijkens een brief van de Amerikaanse generaal Bedell Smith had Montgomery ook de genegenheid en het vertrouwen van de Amerikaanse soldaten gewonnen.

Montgomery, Memoires, 229-231.

Montgomery, The memoirs, 223-226.

Montgomery sprak ook de Nederlandse Prinses Irene Brigade toe.

Jan Hof, Tussen paard en pantser. Jhr. J.J.G. Beelaerts van Blokland (Brig. Gen. b.d.). De cavalerie, het verzet en de Pr. Irene brigade (Kampen 1990) 104.

83 In totaal sprak hij zo tot meer dan een miljoen man.

Montgomery had de overtuiging dat de soldaten hun generaals moesten kunnen zien en hij leefde naar die overtuiging. Tijdens de Eerste Wereldoorlog had hij gezien dat er weinig contact was tussen de generaals en de soldaten. De generaals zaten met hun generale staf in hun hoofdkwartier, ver verwijderd van het front, leefden er comfortabel en hadden geen idee van de verschrikkingen van de oorlog waar de troepen die onder hun bevel stonden onder leden. Het leek ook of de bevelhebbers geen enkel respect hadden voor menselijk leven, niet eens voor dat van hun eigen soldaten. Hij trok zijn lessen uit deze observatie:

Bij de meeste grote hoofdkwartieren ver in het achterland scheen men de overtuiging toegedaan, dat de troepen er waren voor de staf. Door mijn oorlogservaringen had ik ingezien, dat de staven de dienaren van de vechtende troepen moeten zijn

Montgomery, Memoires, 28.

At most large headquarters in back areas the doctrine seemed to me to be that the troops existed for the benefit of the staff. My war experience led me to believe that the staff must be the servants of the troops

Montgomery, The memoirs, 35.

D-DAY 1944

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

83 *Op dit historische moment is natuurlijk niemand van ons ...*

Op de avond van D-day, om 21.00 uur, hield koning George VI een toespraak voor de radio waarin hij opriep tot nationale toewijding en voorbede:

Four years ago our Nation and Empire stood alone against an overwhelming enemy, with our backs to the wall. Tested as never before in history, in God's providence we survived the test; the spirit of the people, resolute, dedicated, burned like a bright flame, lit surely from those Unseen Fires which nothing can quench. Now once more a supreme test has to be faced. ... At this historic moment surely not one of us is too busy, too young or too old to play a part in a nation-wide, a world-wide, vigil of prayer as the great crusade sets forth. If from every place of worship, from home and factory, from men and women of all ages and many races and occupations, our intercessions rise, then, please God, both now and in a future not remote the predictions of an ancient Psalm may be fulfilled: 'The Lord will give strength unto this people: The Lord will give this people the blessing of peace'.

John W. Wheeler-Bennett, King George VI. His life and reign (Londen en New York 1958) 607 (de geciteerde Bijbeltekst is Psalm 29:11).

De gebedsoproep van koning George VI kwam voort uit een persoonlijke overtuiging. In een brief aan zijn moeder liet hij haar weten, dat hij lang had uitgezien naar deze gelegenheid om op te roepen tot gebed.

Ibidem, 607-608.

84 *Ik vraag u om met mij mee te bidden ...*

Last night, when I spoke with you about the fall of Rome, I knew at that moment that troops of the United States and our Allies were crossing the Channel in another and greater operation. It has come to pass with success thus far. And so in this poignant hour, I ask you to join with me in prayer: Almighty God: Our sons, pride of our Nation, this day have set upon a mighty endeavor, a struggle to preserve our Republic, our religion, and our civilization, and to set free a suffering humanity. Lead

them straight and true; give strength to their arms, stoutness to their hearts, steadfastness to their faith. They will need Thy blessings. Their road will be long and hard. The enemy is strong. He may hurl back our forces. Success may not come with rushing speed, but we shall return again and again; and we know that by Thy grace, and by the righteousness of our cause, our sons will triumph. They will be sore tried, by night and by day, without rest - till the victory is won. The darkness will be rent by noise and flame. Men's souls will be shaken with the violences of war. For these men are lately drawn from the ways of peace. They fight not for the lust of conquest. They fight to end conquest. They fight to liberate. They fight to let justice arise, and tolerance and goodwill among all Thy people. They yearn but for the end of battle, for their return to the haven of home. Some will never return. Embrace these, Father, and receive them, Thy heroic servants, into Thy kingdom. And for us at home - fathers, mothers, children, wives, sisters, and brothers of brave men overseas, whose thoughts and prayers are ever with them - help us, Almighty God, to rededicate ourselves in renewed faith in Thee in this hour of great sacrifice. Many people have urged that I call the Nation into a single day of special prayer. But because the road is long and the desire is great, I ask that our people devote themselves in a continuance of prayer. As we rise to each new day, and again when each day is spent, let words of prayer be on our lips, invoking Thy help to our efforts. Give us strength, too - strength in our daily tasks, to redouble the contributions we make in the physical and the material support of our Armed Forces. And let our hearts be stout, to wait out the long travail, to bear sorrows that may come, to impart our courage unto our sons wheresoever they may be.

And, O Lord, give us Faith. Give us Faith in Thee; Faith in our sons; Faith in each other; Faith in our united crusade. Let not the keenness of our spirit ever be dulled. Let not the impacts of temporary events, of temporal matters of but fleeting moment - let not these deter us in our unconquerable purpose. With Thy blessing, we shall prevail over the unholy forces of our enemy. Help us to conquer the apostles of greed and racial arrogancies. Lead us to the saving of our country, and with our sister nations into a world unity that will spell a sure peace - a peace invulnerable to the schemings of unworthy men. And a peace that will let all of men live in freedom, reaping the just rewards of their honest toil. Thy will be done, Almighty God. Amen.

Franklin Delano Roosevelt, Nothing to fear. The selected addresses 1932-1945. B.D. Zevin ed. (Cambridge, Massachusetts 1946) 398-399.

Uit een studie naar de oorzaken van de overwinning van de geallieerden kwam vooral het belang van het moreel van de bevolking naar voren:

The Allies ... fought not only because the sum of their resources added up to victory, but because they wanted to win and were certain that their cause was just. The Allies won the Second World War because they turned their economic strength into effective fighting power, and turned the moral energies of their people into an effective will to win.

Richard Overy, Why the allies won (Londen 1995) 325.

84 In heel de Verenigde Staten ... druk bezocht.

Stephen E. Ambrose, D-day. June 6, 1944. The climactic battle of World War II (New York en Londen 1994) 491-499.

84 Over de hele wereld werd gebeden voor het welslagen van de invasielanding.

Prayers were said to God all over the world for the preservation of Britain and Western civilization. ... The belief in the power of mass and collective prayer found a focus in the "Big Ben Minute." At nine o'clock each evening, the BBC would broadcast around the world the chimes of Big Ben striking the hour as a prelude to the nine-o'clock news. A campaign started in May 1940 to use this time as a special "silent minute" in which citizens could all pray at the same "minute" for Britain and the war. The custom caught on and soon spread around the world, to the United States and the Dominions, and even to Europe in the POW camps.

A.J. Hoover, God, Britain and Hitler in World War II. The view of the British Clergy, 1939-1945 (Westport, Connecticut en Londen 1999) 110.

D-day - De Engelsen die in de nacht van 5 op 6 juni 1944 een enorme luchtvloot over zagen vliegen (als voorbereiding voor de invasie over zee) wisten dat het moment van de invasie was gekomen. Sommigen van hen gingen hun binnenkamer binnen om te bidden voor de bemanning van die vliegtuigen.

Antony Beevor, D-day. The battle for Normandy (Londen 2009) 51.

Antony Beevor, D-day. Van de landing in Normandië tot de bevrijding van Parijs (Amsterdam 2009) 52.

[Toen het nieuws bekend werd dat D-day begonnen was:] *The British seemed to breathe a national collective sigh of relief. Workers in war plants stopped work and sang "God Save the King", and throughout Britain people flocked to churches to pray.*

Carlo D'Este, 'The eyes of the world' in: The D-day companion. Leading historians explore history's greatest amphibious assault Jane Penrose ed. (Oxford 2004) 257-272, aldaar 262.

85 *Ik ben een diepgelovig persoon ...*

I am the most intensely religious person I know. Nobody goes through six years of war without faith.
New York Times (4 mei 1948) 43.

85 Dit waren de legers die de eerste landing op de vijandelijke kust moesten verrichten.

De Nederlandse brigade 'Prinses Irene' deed niet mee aan de invasie op D-day. Twee maanden na D-day maakte de brigade, die uit hoogstens tweeduizend man bestond, de overtocht naar Normandië. Vanaf die tijd heeft de Nederlandse brigade als onderdeel van het Canadese leger actief deelgenomen aan de bevrijding van Frankrijk, België en Nederland.

Th. de Kort, Van brigade en garderegiment 'Prinses Irene' (Rotterdam 1983) 16, 29-31.

85 Op zondagmorgen 4 juni vond er ...

Op zondagmorgen 4 juni was er in Christ's Church in Portsdown een gebedsdienst voor alle hogere officieren ('senior officers') van het Britse Tweede Leger. De initiatiefnemer was legerpredikant J.W. Steele en hij kreeg de medewerking van generaal Sir Miles Dempsey, de bevelhebber van het Britse Tweede Leger.

Snape, God and the British soldier, 129-130.

85 De gewone kerkdiensten in beide legers werden die zondag uitzonderlijk goed bezocht.

Because of a comparable lack of chaplains on vessels of the invasion fleet, many officers appear to have led their men in prayer on the eve of D-Day.

Ibidem, 153.

Op de landingschepen werden op de avond voor vertrek kerkdiensten gehouden. Deelname was vrijwillig, maar het kwam voor dat bijna de volledige bemanning aan zo'n dienst meedeed.

Beevor, D-day. The battle for Normandy, 76-77.

Beevor, D-day. Van de landing in Normandië, 75.

In het geallieerde leger was over het algemeen veel belangstelling voor het christelijk geloof. Op het strijdtoneel kwamen veel soldaten en officieren naar dankstonden en herdenkingsdiensten, zonder dat zij daartoe verplicht werden. Er waren velen onder hen die ook tijdens de actieve dienst de kracht van het gebed ervoeren.

Snape, God and the British soldier, 51-52.

In addition to this widespread resort to prayer, another significant indicator of the strength of diffused Christianity among the soldiers ... was the phenomenal popularity of hymn singing.

Ibidem, 53 (over het zingen van christelijke liederen, 53-55).

however much secular and heterodox ideas may have impinged upon the beliefs of some, for the vast majority of [British] soldiers Christianity remained dominant in shaping their moral and spiritual universe.

Ibidem, 58.

Robert Wolverton was de bevelvoerende officier van het derde bataljon van het Amerikaanse 506th Parachute Infantry Regiment:

Wolverton was greatly trusted and loved by his men. He had assembled his battalion in a field at the transit camp before D Day and had ended his orders to them thus: "Although I am not a religious man, I would like all of you to kneel with me in prayer – and do not look down with bowed head, but look up, so you can see God and ask His blessing and help in what we are about to do".

Napier Crookenden, Dropzone Normandy. The story of the American and British airborne assault on D Day 1944 (Londen 1976) 101.

Op 4 juni werd er een openluchtkerkdienst georganiseerd voor parachutisten. Predikant John Winnett hield een preek over de tekst: "Vrees klopte aan de deur, geloof deed open. Er was niemand." Deze woorden maakten indruk op het bijna voltallig aanwezige 9de bataljon parachutisten en velen van het 1ste bataljon parachutisten van de Britse Zesde Airborne Divisie.

Ibidem, 181.

85 *de hoop en gebeden van de vrije wereld en van de Europese volkeren ...*

Speciale dagorder voor D-day van admiraal B.H. Ramsay, geallieerd maritiem opperbevelhebber:

the hopes and prayers of the free world and of the enslaved peoples of Europe will be with us and we cannot fail them.

W.S. Chalmers, Full cycle. The biography of admiral sir Bertram Home Ramsay K.C.B., K.B.E., M.V.O. (Londen 1959) 222.

86 *Laten we bidden dat 'de Heere, geweldig in de strijd' ...*

The time has come to deal the enemy a terrific blow in Western Europe ... Let us pray that 'The Lord Mighty in Battle' will go forth with our armies, and that His special providence will aid us in the struggle.

Hamilton, Monty II, 614-615 (citaat uit Psalm 24:8).

86 *Soldaten, zeelieden en vliegers van het Geallieerde Expeditieleger ...*

De boodschap van Eisenhower werd vlak voor het vertrek door de scheepskapiteins via de intercom voorgelezen aan de invastietroepen (dagorder van 4 juni 1944). Vele mannen werden door deze woorden geraakt.

Beevor, D-day. Van de landing in Normandië, 76-77.

Soldiers, sailors and airmen of the Allied Expeditionary Force! You are about to embark upon the Great Crusade, towards which we have striven these many months. The eyes of the world are upon you. The hope and prayers of liberty-loving people everywhere march with you. In company with our brave allies and brothers in arms on other fronts, you will bring about the destruction of the German war machine, the elimination of Nazi tyranny over the oppressed peoples of Europe, and security for ourselves in a free world.

Beevor, D-day. The battle for Normandy, 78.

De woorden van Eisenhower hadden een enorme impact op soldaten en burgers.

Ambrose, *D-day*, 171, 492.
D'Este, 'The eyes of the world', 262.

HET EINDE IN ZICHT

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

87 *Lieve Heere, wilt U de Tommies helpen, om Jezus' wil, Amen!*

L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog XA, Het laatste jaar I*, eerste helft ('s-Gravenhage 1980) 9.

87 *Sta op Heere God, hef Uwe hand op ...*

Het gebed van de man was naar Psalm 10:12, 15.
Ibidem.

87 *In die geest werd die avond, zo veronderstellen wij ...*

Ibidem.

Dr. L. de Jong citeerde uit het dagboek van Adriaan van Boven. Deze man schreef diezelfde dag in zijn dagboek:

Gerbrandy en Eisenhower hebben ons bevolen rustig te blijven en te wachten tot instructies gegeven worden, maar wat de Engelsche Koning ons heeft gevraagd, dat doen we met miljoenen en miljoenen. Bidden, ja schreeuwen tot den Heere, onzen God, den Troon Zijner genade aanlopen met ons zoo angstig hart.

Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied. Oorlogsdagboek van een ambtenaar* (Kampen 1946) 333.

Ook de ondergrondse Nederlandse pers getuigde dat er vele gebeden zijn opgestegen tijdens de bezetting. Zie bijvoorbeeld de openingswoorden van het 'bevrijdingsnummer' van 'Trouw' in mei 1945: *We zijn vrij. Waar we om gebeden hebben, waar we voor gestreden hebben, waar we aan gewanhoopt hebben, maar waar we door alle duisternis en ellende heen toch steeds aan geloofd hebben, dat is werkelijkheid geworden. We zijn vrij!*

Trouw. Een ondergrondse krant. Heruitgave van alle Trouw-nummers uit de Tweede Wereldoorlog. Dick Houwaart ed. (Kampen 1978) z.p.

www.trouw.nl/redactie/illegaletrouw/ombouw.html (1945, Bevrijdingsdag, pagina 1) geraadpleegd op 31 juli 2010.

87 *Nederlanders, bidt met ons om de zege. Leve het Vaderland.*

Kort na de invasie publiceerde de Nederlandse regering een pamflet, gericht aan de 'mannen en vrouwen van Nederland'. Daarin werd de waarschuwing gegeven aan de bevolking om niet tot onbezonnen acties over te gaan. Het pamflet was ondertekend door de minister-president. Schulten, *En verpletterd werd het juk*, 201.

87 Door een combinatie van weersomstandigheden ...

It is interesting to speculate what would have happened if the enemy had taken a close look at the south-east corner of England. It might have confirmed that a major assault force was being prepared there ... That the Luftwaffe did not carry out even minimal reconnaissance of the east coast must rank as a miracle of the same dimensions as the destruction of the Armada in 1588.

Charles Cruickshank, *Deception in World War II* (Oxford en New York 1979) 186.

Lewis Brereton, tijdens D-day bevelhebber van de Amerikaanse Negende Luchtmacht (Ninth Air Force), schreef op 5 juni 1944 in zijn dagboek:

The stupidity of the enemy is simply incredible. Throughout the last 24 hours there has been no enemy reconnaissance of the shipping areas, the North Sea, the Irish Sea, or over England. During this time hundreds of ships left ports in the west of England, and some of them were in the Channel and headed for the invasion coast when they were ordered to turn back.

Lewis H. Brereton, The Brereton diaries. The war in the air in the Pacific, Middle East and Europe. 3 October 1941 – 8 May 1945 (New York 1946) 274.

87 De verliezen waren aanzienlijk lager ...

In zijn geboorteplaats Abilene, Kansas, op 4 juni 1952, hield Eisenhower zijn eerste campagnetoespraak voor de republikeinse nominatie voor het presidentschap. Hij keek daarin terug op D-day:

this day eight years ago, I made the most agonizing decision of my life. I had to decide to postpone by at least 24 hours the most formidable array of fighting ships and of fighting men that was ever launched across the sea against a hostile shore. The consequences of that decision at that moment could not have been foreseen by anyone. If there were nothing else in my life to prove the existence of an almighty and merciful God, the events of the next 24 hours did it... The greatest break in a terrible outlay of weather occurred the next day and allowed that great invasion to proceed, with losses far below those we had anticipated.

Time Magazine. The Weekly newsmagazine 59 (16 juni 1952) 7.

Dat de invasie niet zonder risico was geweest, bevestigen twee citaten van Eisenhower:

Because, later, the landing in Normandy was successfully accomplished without abnormal loss, it is easy to ignore the very real risks and dangers implicit in the plan.

Dwight D. Eisenhower, Crusade in Europe (Melbourne/Londen/Toronto 1948) 218.

Ook: Dwight D. Eisenhower, Kruistocht door Europa. De strijd voor vrijheid (Diemen en Amsterdam 1994) 194.

Failure would carry with it consequences that would be almost fatal. Such a catastrophe would mean the complete redeployment to other theaters of all United States forces accumulated in the United Kingdom, while the setback to Allied morale and determination would be so profound that it was beyond calculation.

Eisenhower, Crusade, 244.

Ook: Eisenhower, Kruistocht, 217.

Een andere bevestiging komt van de hoogste bevelhebber van het Britse leger, Chief of the Imperial General Staff sir Alan Brooke:

I knew too well all the weak points in the plan of operations. First of all the weather, on which we were entirely dependent; a sudden storm might wreck it all. Then the complexity of an amphibious operation of this kind, when confusion may degenerate into chaos in such a short time. The difficulty of controlling the operation once launched, lack of elasticity in the handling of reserves, danger of leakage of information with consequent loss of that essential secrecy. Perhaps one of the most nerve wracking experiences when watching an operation like this unroll itself is the intimate knowledge of the various commanders engaged. Too good a knowledge of their various weaknesses makes one wonder whether in the moments of crisis facing them they will not shatter one's hopes.

Alanbrooke, War diaries, 554 (naoorlogse aantekening bij 5 juni 1944).

Arthur Bryant, Triumph in the west 1943-1946. Based on the diaries and autobiographical notes of Field Marshal the Viscount Alanbrooke (Londen 1959) 206.

En van admiraal B.H. Ramsay, die het maritieme opperbevel voerde op D-day. Op 5 juni 1944 schreef hij in zijn dagboek:

I am under no delusion as to the risks involved in this most difficult of all operations.

Chalmers, Full cycle, 221.

88 De Führer ... leefde zijn overtuiging: strijd.

De strijd om het bestaan bleef de gedachten van Hitler beheersen tot aan het bittere einde van de oorlog. In het zogenaamde 'vernietigingsbevel' van 19 maart 1945 gebood hij dat in Duitsland alle middelen zoals fabrieken, wegen en bruggen, die de oprukkende vijand van dienste konden zijn, vernietigd moesten worden. Het bevel opende met deze woorden:

Der Kampf um die Existenz unseres Volkes zwingt auch innerhalb des Reichsgebietes zur Ausnutzung aller Mittel, die die Kampfkraft unseres Feindes schwächen und sein weiteres Vordringen behindern.
Hitler, Hitler. Reden und Proklamationen II, 2215.

De dag daarop begroette Hitler twintig jongens van de Hitlerjugend die in de oorlog hun moed hadden bewezen. De jongste van hen was 12 jaar. Volgens het officiële persbericht had Hitler dit tegen de jongens gezegd:

Ihr kennt den Kampf jetzt schon aus eigener Erfahrung und wißt, daß wir in einem Ringen um Sein oder Nichtsein des deutschen Volkes stehen.

Ibidem.

DE BEVRIJDING 1945

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

89 Op 29 april dicteerde hij zijn politieke testament ...

Nach einem sechsjährigen Kampf, der einst in die Geschichte trotz aller Rückschläge als ruhmvollste und tapferste Bekundung des Lebenswillens eines Volkes eingehen wird, kann ich mich nicht von der Stadt trennen, die die Hauptstadt dieses Reiches ist. ... [2239] Vor allem verpflichte ich die Führung der Nation und die Gefolgschaft zur peinlichen Einhaltung der Rassegesetze und zum unbarmherzigen Widerstand gegen den Weltvergifter aller Völker, das internationale Judentum. Gegeben zu Berlin, den 29. April 1945, 4.00 Uhr Adolf Hitler.

Ibidem, 2237, 2239.

Adolf Hitler, Hitlers Briefe und Notizen. Sein Weltbild in handschriftlichen Dokumenten. Werner Maser ed. (2e druk; Düsseldorf en Wenen 1973) 360, 363, 375.

89 Het zou 'geen zin hebben om in het Duitse volk te leven, als het zijn aanspraak op leefruimte niet waar zou maken'.

Op 18 december 1940 sprak Hitler vijfduizend officierskandidaten van het leger en de luchtmacht en kandidaten van de Waffen-SS in het Berlijnse sportpaleis toe:

Ich kann vor der deutschen Geschichte einmal auf allen Gebieten angeklagt werden, nur auf einem Gebiet sicherlich nicht, nämlich: daß ich nicht das Letzte gegeben hätte, was überhaupt menschenmöglich war, um das deutsche Volk für diesen Kampf bereiter zu machen, als es leider im Jahre 1914 bereit war. ... Ich war entschlossen, keine halben Dinge zu machen, sondern ich war entschlossen, diesmal alles auf eine Karte zu setzen. ... Nicht um ein System handelt es sich, sondern es handelt sich darum, ob diese 85 Millionen Menschen [Duitsers] in ihrer nationalen Geschlossenheit ihren Lebensanspruch durchsetzen können oder nicht. Wenn ja, dan gehört diesem Volk die Zukunft Europas. Wenn nein, dann wird dieses Volk vergehen, dan wird es zurücksinken, und es wird nicht mehr lohnend sein, in diesem Volk dann zu leben!

Met 'aanspraak op het leven' (Lebensanspruch) bedoelde hij de strijd voor 'leefruimte' voor het Duitse volk (Lebensraum) door oorlog, waarover hij eerder in deze toespraak uitvoerig gesproken had.

Hitler, Hitler. Reden und Proklamationen, 1639.

Op 23 november 1939 had Hitler in een toespraak tot zijn generaals het Duitse volk bedreigd:

Ein Volk, das die Kraft nicht aufbringt zum Kampf, muß abtreten.

Ibidem, 1422.

Deze uitspraken geven aan dat het nationalisme van Hitler ondergeschikt was aan zijn biologische wereldbeeld. Een echte nationalist is trouw aan zijn land, ook als het verliest. Voor Hitler had het Duitse volk afgedaan, als het zou verliezen.

89-90 Op die dag gaf de Duitse legerleiding ...

Montgomery, Memoires, 350-352; foto van het originele capitulatiedocument tegenover pagina 352.

Montgomery, The memoirs, 338-340; foto van het originele capitulatiedocument tegenover pagina 344.

Foto van het capitulatiedocument ook in:
Hamilton, Monty III, foto 70.

90 *Wij mogen niet vergeten God hiervoor te loven ...*

'Dit is van de Heere geschied' waren de woorden van de psalmdichter die Montgomery aanhaalde na de Duitse capitulatie waardoor Nederland vrij werd. Letterlijk genomen was dit de erkenning van de hand van God in de geschied(-)enis, op het moment dat geschiedenis gemaakt werd en door de persoon die geschiedenis maakte.

Montgomery, Memoires, 353. Het Bijbelcitaat is Psalm 118:23 (weergegeven in de Statenvertaling van 1977).

This is the Lord's doing, and it is marvellous in our eyes.
Montgomery, The memoirs, 341.

De laatste boodschap van Montgomery is volledig afgedrukt in Charles Fraser-Smith, Men of faith in the Second World War (Exeter 1986) 49.

Dat vele Nederlanders God gedankt hebben, blijkt bijvoorbeeld uit onderstaand krantenbericht. Onder het kopje 'Zondag in vrij Amsterdam' schreef 'Het Parool' op zondag 6 mei 1945:
Zondagochtend in Amsterdam... dezelfde rustige zondagochtendstemming, die onze hoofdstad sinds jaren heeft. De bevolking gaat ter kerke, vandaag in veel grooter aantal dan anders, om den dankdag te houden. Propvol zijn de Godshuizen, gespannen is de aandacht der duizenden, die den eeredienst volgen.

Het Parool (6 mei 1945) 2.

www.hetillegaleparool.nl/archief/1945/450506-2.php geraadpleegd op 31 juli 2010.

90 *Landgenoten, wij houden thans onze blik gericht ...*

Landgenooten, wij houden thans onzen blik gericht op de toekomst waarin, onder den zegen van den Allerhoogste, Nederland zal herrijzen en zijn hooge roeping in de wereld vervullen.

Uit de toespraak van de koningin op 5 mei 1945 voor de radiozender Herrijzend Nederland.
Wilhelmina, De koningin sprak, 91-92; citaat 92.

DE BRON VAN VRIJHEID

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

91 *Nooit was de vaderlandse geschiedenis ...*

Nadat de Duitse bezetting in 1940 een feit was geworden, schreef minister Van Kleffens in datzelfde jaar:

Er is een klaar bewustzijn, dat Nederland weer een vrij land moet worden. Het volk van dit land kan niet altijd in slavenboeien geklonken blijven; ze willen niet verstikt worden; ze kunnen niet ademen in die zwoele, verstikkende atmosfeer; zoodra de kans zich voordoet, zal het volk van Nederland zichzelf bevrijden, evenals zij dit deden in de dagen van de Spaansche tyrannie ... Nooit was de vaderlandsche

geschiedenis een overvloediger bron van inspiratie, een meer waardevol bezit, een rijker bron van troost en kracht.

Van Kleffens, De overweldiger der Nederlanden, 80.

91 Onze traditie van vrijheid ...

Dr. L. de Jong citeerde het volledige Geuzenbericht van 18 mei 1940, waarin verzet tegen de Duitsers onmiskenbaar in verband werd gebracht met de Tachtigjarige Oorlog (zie pagina 69 van 'Een vrije natie'). Daarna plaatste De Jong deze opmerking:

Hier kwam ... een grondtoon tot uiting die het verzet vijf jaar lang zou aanhouden.

De Jong, Het Koninkrijk IV, tweede helft, 688-689.

91 Daarin werd de gelijkwaardigheid van mensen vastgelegd: vrijheid is aangeboren.

om heure eyghene, heurer huysvrouwen, kinderen ende naecomelingen aengeboren vrijheyt
Plakkaat van Verlatinge, 63.

Klein plakkaatboek, 137.

Brandt, Historie der reformatie I, 676.

92 *de vorst is er ter wille van de onderdanen ...*

maer den Prince om d'ondersaten wille, sonder de welcke hy egheen Prince en is, om de selve met recht ende redene te regeeren, ende voor te staen ende lief te hebben als een vader sijne kinderen, ende een herder sijne schapen, die sijn lijf ende leven sett om de selve te bewaren.

Plakkaat van Verlatinge, 62.

Klein plakkaatboek, 137.

Brandt, Historie der reformatie I, 676.

92-93 De herinnering aan hem is niet legendarisch, maar historisch.

[Over het ontstaan en de ontwikkeling van de Nederlands republiek:] Dit zijn niet alleen mooie verhalen, waarmee wij onze kinderen stichtelijke uren kunnen bezorgen. Het is de levende werkelijkheid, waarin diep de wortels gaan van ons aller bestaan.

Wiardi Beckman, 'Onszelf blijven!' (1946) 20.

Ook: Wiardi Beckman, 'Onszelf blijven!' (1940) 10.

Men heeft ... wel gesproken over de 'legende' van de tachtigjarige oorlog, van de Nederlandse vrijheidsstrijd. Deze houdt niet meer in dan enkele simpele voorstellingen omtrent een heldhaftige, door vroomheid gedragen worsteling om de vrijheid. Wij hechten nog aan de waarheid, wij moeten en willen de geschiedenis van Nederlands ontstaan zo nuchter mogelijk en zo objectief mogelijk bezien; wij schrikken niet terug voor kritisch onderzoek uit vrees, dat zulk een onderzoek een schone, nationale legende zou verstoren. Accoord! Maar als wij dan aan het werk gaan, dan bevinden wij, dat de legende van de vrijheidsstrijd de historische werkelijkheid zéér dicht benadert. Laat kritische toetsing hier en daar een enkele ál te eenvoudige overlevering aantasten ... wat er overblijft is waarlijk indrukwekkend genoeg!

Wiardi Beckman, 'Geschiedenis als opdracht' (1946) 31-32.

Ook: Wiardi Beckman, 'Geschiedenis als opdracht' (1941) 37.

93 *Wilhelmus van Nassouwe ...*

Wilhelmus, eerste en zesde couplet.

Nederlandse strijdzangen, 94, 96.

ACHTERZIJDE VAN DE OMSLAG

[TERUG NAAR INHOUDSOPGAVE](#)

In het vuur van de grootse strijd tegen Spanje

Wiardi Beckman, 'Onszelf blijven!' (1946) 19.

Ook: Wiardi Beckman, 'Onszelf blijven!' (1940) 9.

De afdeling Amsterdam van de Liberale Staatspartij wilde een grote bijeenkomst organiseren op 14 september 1940. Wiardi Beckman was uitgenodigd om daar als een van de sprekers op te treden. Hij bereidde zijn redevoering voor, maar kort vantevoren verbood de bezetter de bijeenkomst. De redevoeringen van hem en de twee andere sprekers werden alsnog in druk uitgegeven in de bundel 'Den Vaderlant ghetrouwe'.

Wijne, Stuuf Wiardi Beckman, 146.

[De beoogde sprekers waren:] *prof. mr. B.M. Telders, voorzitter van de Liberale Staatspartij, de sociaal-democraat dr. H.B. Wiardi Beckman, oud-lid van de Eerste Kamer en voormalig hoofdredacteur van 'Het Volk', die sedert september 1939 was gemobiliseerd, en de bekende hoogleraar mr. Paul Scholten, die tevens hoofdredacteur was van het 'Algemeen Christelijk Weekblad'*. A.W. Abspoel, 'Professor Telders in de politiek' in: C.S. Telders e.a., Levensbeschrijving van prof. mr. B.M. Telders ('s-Gravenhage 1972) 57-121, aldaar 103.

De brochure Den Vaderlant Ghetrouwe – aldus luidde de verzameltitel – is in 1940 te Haarlem uitgegeven. Zij ging van hand tot hand en is door tienduizenden gelezen.

J.J. van Bolhuis, 'De politieke partijen' in: J.J. van Bolhuis ed., Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd II (Arnhem en Amsterdam z.j.) 7-23, aldaar 11.